

İBNÜ'Z-ZÜBEYR

(bk. ABDULLAH b. ZÜBEYR b. AVVÂM).

İBNÜ'Z-ZÜBEYR es-SEKAFÎ

(ابن الزبير السكفي)

Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm
b. ez-Zübeyr es-Sekafî
el-Girnâti el-Endelûsî
(ö. 708/1308)

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

Zilkade 627'de (Eylül 1230) Ceyyân'da (Jean) doğdu. Sekizinci ceddi Âsım'dan dolayı Âsımî nisbesiyle de anılır. Tahsiline Ceyyân'da başladı. Ancak şehrin düşman işgaline uğraması üzerine 643'te (1245-46) babasıyla birlikte Mâleka'ya (Malaga) göç etti ve öğrenimini burada sürdürdü. Bir ara dönemin ilim ve kültür merkezi olan Sebte'de (Ceuta) ve hayatının sonuna kadar yaşadığı Gırnata'da (Granada) pek çok hocadan istifade etti. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Âs (Âsî), Ebû'l-Velîd İsmâil b. Yahyâ el-Ezdi el-Attâr ve Ebû'l-Hasan eş-Şârî'î'den kıraat dersi aldı; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Ebû'l-Hattâb Muhammed b. Ahmed b. Halîl ve Ebû'l-Mecd Ahmed b. Hasan el-Murâdî'den hadis dinledi; Ebû'l-Abbas İbn Fertûn'dan değişik alanlarda faydalandı. İbnü'z-Zübeyr'in -mektuplaşarak icâzet aldıkları dahil- hocalarının sayısı 400 civarında olup (İbn Ferhûn, I, 189) Muhammed Şa'bânî bunlardan 100 kadarının ismini kaydeder (*el-Burhân fî tertîbi süverî'l-Kur'ân*, neşredenin girişi, s. 132-146). Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve dil alanındaki yetişkinliğiyle ilim çevrelerinde ön plana çıkan ve telif çalışmaları yanında talebe yetiştirmekle de meşgul olan İbnü'z-Zübeyr'den faydalananlar arasında Ebû Hayyân el-Endelûsî, İzzeddin İbn Cemâa ve İbn Cüzey gibi âlimler zikredilmektedir. İbnü'z-Zübeyr Mâleka'da iken peygamberlik iddiasında bulunan sihirbaz İbrâhîm el-Fezârî'nin yalancı ve sahtekâr olduğunu söyleyerek onunla mücadelede Fezârî'nin yanında yer alan Mâleka emîri, İbnü'z-Zübeyr'in bütün kitaplarını ve hocalarının derslerinde tuttuğu notlarını yağmalattı. Bu olay üzerine Gırnata'ya göç eden İbnü'z-Zübeyr, 671'de (1273) devlet reisi olan Sultan II. Muhammed'in himayesine sığındı. Burada kendisine itibar edildi, kadılık ve ulucami hatipliği görevleri verildi.

Fezârî ile mücadelesini onun öldürülmesine kadar sürdüren İbnü'z-Zübeyr 8 Rebiülevvel 708'de (26 Ağustos 1308) Gırnata'da vefat etti.

Mâlikî mezhebinin önde gelen fakihlerinden olan İbnü'z-Zübeyr itikadda Ehl-i sünnet akidesinin güçlü bir savunucusudur. Nitekim *Milâkü't-te'vîl*'inde Mu'tezile ve Hâriciler'le çeşitli bid'at mezheplerinin görüşlerini, özellikle Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta yer alan itizâlî fikirlerini ve sapık bir tarikat olarak gördüğü Şevziyye'nin tasavvufi anlayışını tenkit etmiştir (*Milâkü't-te'vîl*, neşredenin girişi, I, 69-71).

Eserleri. 1. *Milâkü't-te'vîl* (*Milâkü't-te'vîl-i-kâfî bi-zevî'l-ilhâd ve'ta'îl fî tevcihi'l-müteşâbihî'l-lafz min âyi't-tenzil*). Kur'an'ın tefsirine dair olan eserde, her sûrede aynı veya benzer lafızlarla tekrarlanan âyetler ele alınarak bunların hikmetleri üzerinde durulmuş, bu tür âyetler hakkında uyandırılmak istenen şüpheler giderilmeye çalışılmıştır. Kitap Saîd el-Fellâh (Beyrut 1403/1983) ve Mahmûd Kâmil Ahmed (Beyrut 1985) tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır. 2. *el-Burhân fî tertîbi süverî'l-Kur'ân*. Mushaf'taki sıralarına göre sûreler arası münasebetin ele alındığı eseri Muhammed Şa'bânî neşretmiştir (Küveyt 1404/1984, 1406/1986; Muhammediye 1410/1990). 3. *ez-Zamân ve'l-mekân* (nşr. Muhammed b. Şerîfe, Dârülbeyzâ 1413/1993). 4. *Şerhu'l-İşâre li'l-Bâcî*. Ali b. Muhammed el-Bâcî'nin usûl-i fıkha dair eserinin şerhidir. 5. *Şîlatü's-Şıla (ez-Zeyl'ale's-Şıla li'bn Beşküvâl)*. Son kısmı Evarista Lévi-Provençal (Rabat 1937), üçüncü cüzü Abdüsselâm el-Herrâs ve Saîd A'râb (Rabat 1993) tarafından yayımlanmıştır. 6. *Bernâme*. Eserde müellifin hocalarının isimleri sayılmış, ikisi hariç diğerlerinden icâzet aldığı belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda *Mu'cemü süyûhihi* adıyla yer alan kitap da bu eser olmalıdır. 7. *Urcûze fî beyâni mezhebi's-Şevziyye* (*Urcûze fî'r-reddi 'alâ mezhebi's-Şevziyye*). Ebû Abdullah eş-Şevziyye'ye nisbet edilen tarikat hakkında yazdığı manzum bir eserdir. 8. *Red'u'l-câhil 'an itisâfî'l-mecâhil*. Yine Şevziyye'ye reddiye olarak kaleme alınan diğer bir eseridir. Kaynaklarda İbnü'z-Zübeyr'e ayrıca *Ta'lik 'alâ Kitâbi Sibeveyhi*, *Kitâbü'l-i'îlâm bimen hutime bihi'l-Kuṭrû'l-Endelüsiyyü mine'l-a'lâm*, *Sebilü'r-reşâd fî fazlî'l-cihâd* adlı eserler nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *Milâkü't-te'vîl* (nşr. Saîd el-Fellâh), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, I, 5-139; a.mlf., *el-Burhân fî tertîbi süverî'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Şa'bânî), Muhammediye 1410/1990, neşredenin girişi, s. 129-164; Zehebî, *Tegkiretül-huffâz*, IV, 1484; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), III, 1427-1429; Sa-fedî, *el-Vâfi*, VI, 222-223; İbnü'l-Hatîb, *el-lhâta*, I, 188-189; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb*, I, 188-189; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 32; İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, I, 84-86; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, I, 212-215; Sü-yûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 291-292; Dâvûdî, *Ṭabakâtü'l-müfessirîn*, I, 27-28; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, I, 11-12; Keşfî'z-zunûn, I, 241, 286, 840; II, 1427-1428, 1735, 1813; Şevkânî, *el-Bedr-ü't-tâli*, I, 33; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 376-377; Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü'l-Magribî'l-'Arabî*, Rabat 1406/1986, IV, 243-247; Abdülazîz el-Ehvânî, "Şîlatü's-Şıla li'bnü'z-Zübeyr, ez-Zeyl ve't-tekmile li'bn 'Abdîmlelik", *Revista*, III/1, Madrid 1955, s. 1-17; Muhammed b. Abdülazîz ed-Debbâğ, "Şîlatü's-Şıla li'bnü'z-Zübeyr", *el-Menâhil*, XII/33, Rabat 1985, s. 364-377; a.mlf., "Ebû Ca'fer Ahmed b. ez-Zübeyr min hilâli kitâbihi's-Şıla li-Şîlati İbn Beşküvâl", a.e., XIII/34 (1986), s. 106-120; Ch. Pellat, "İbn al-Zubayr", *EI*² (İng.), III, 976; İnâ-yetullah Fâtihî Nijâd, "İbn Zübeyr", *DMB*, III, 617-618.

ABDÜLKERİM ÜNALAN

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL

(1871-1957)

Son devir Osmanlı devlet adamları,
şairleri, müzikîşinasları
ve hattatları üzerine
biyografileri ve tarih bilgisiyle
tanınmış âlim.

17 Kasım 1871'de İstanbul'da Beyazıt'ta Mercan Ağa mahallesinde doğdu. Babası, Sadrazam Yûsuf Kâmil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapmış, Rumeli beylerbeyliği pâyesi Mehmed Emin Paşa, annesi, dinî ve ahlâkî terbiyesinde çok şey borçlu olduğu Hamîde Nergis Hanım'dır. Babası, Hz. Hüseyin soyundan gelmekle "seyyid" unvanı ile tanındığı gibi İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tefvik de gerektiğince bu unvanı kullanmışlardır. Ailenin bir kolu, yine baba tarafından Buha-ra emîrlerinden olup çok eski bir zamanda Anadolu'ya göç ederek Arapkir'de yerleşmiş Selcenlioğulları'na çıkar. Öte yandan babasının anne soyunca da Arapkir'de Gökbeylioğlu ailesinden Yûsuf Kâmil Paşa ile akrabadırlar. İbnülemin'de Yûsuf Kâmil Paşa'ya olan derin bağlılık kökünün bir cihetten özellikle buradan alır.

Çocukluk yıllarının çok zamanını Yûsuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Kâmil Hanım'ın konağında geçiren İbnülemin, kendinden

iki yaş küçük kardeşi Ahmed Tevfik ile birlikte ilk resmî eğitimine Mercan Ağa Sıbyan Mektebi'nde başladı. Süleymaniye Camii İmaretî'ndeki Şehzade Rüşdiyesi'nden 6 Haziran 1885'te mezun oldu. Babası Kozan mutasarrıflığına tayin edilince (9 Haziran 1885) ailece gidip orada bir buçuk yıl kadar kaldılar. İstanbul'a döndüklerinde Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın yardımı ile Mekteb-i Mülkiyye'nin yatılı kısmına kaydoldu. Buradaki öğrenimini bitirmeden ayrılıp dinleyici sıfatıyla Mekteb-i Hukûk'un derslerine devam etti. İki kardeşin beraber sürdürdüğü bu resmî öğrenim dışında asıl eğitimleri küçük yaştan itibaren babalarının ihtimamı altında başlamış, daha sonra da konaklarına gelen hocalardan ve devrin tanınmış ulemâsından gördükleri cami dersleriyle devam etmiştir. Konağa gelen hocaların en ünlüleri arasında, oğlu Mehmed Âkif ile birlikte eğitim gördükleri Fâtih müderrislerinden İpekli Mehmed Tâhir Efendi de vardı. İbnülemin ve kardeşi ayrıca Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'den tefsir, *Şahîh-i Buḥârî* ve Fars edebiyatı okudular. Ünlü hattat Hasan Tahsin Efendi'den hüsn-i hat meşkederek icâzet aldılar. Kozan'da bulundukları sırada Süleymaniyeli Fânî Efendi'den Arap ve Fars edebiyatına dair yeni bilgiler kazanırken reji müdürü Leon Efendi ve diğer bir gayri müslimden Fransızca'larını ilerlettirler. Bu arada mutasarrıflık tahrirat kalemine devam ederek resmî muâmelât usullerini ve kalem işlerini öğrendiler.

Babaları Mehmed Emin Paşa, 1887 Eylülünde vazifesi elinden alınıp döndüğü İstanbul'da mâzuliyet yıllarını geçirmekle iken İbnülemin, 17 Kasım 1889'da Bâbîâlî'nin gözde dairelerinden Vilâyât-ı Mümtâze Kalemî'ne stajyer olarak girdi. Bu tarihten itibaren Bâbîâlî'nin ilga edilmesine kadar otuz üç sene aralıksız sürecek olan bürokrasi hayatı, ona yaşattığı ümitler ve hayal kırıklıkları yanında kendisine kazandırdığı devlet görgüsü ve eserlerine sağladığı ilk elden malzeme ve bâkir bilgiler bakımından hal tercümesinde hususi bir yer tutmaktadır. 1892'de Sadâret Mektûbî Kalemî'ne alınan İbnülemin, buradaki başarısı dolayısıyla 1895 yılında Teftiş-i Islâhât Komisyonu başkâtipliğine getirilmiş, Mehmed Said Paşa'nın beşinci sadâretinde onun vaadlerine güvenerek yeniden Sadâret Mektûbî Kalemî'ne dönmüş, fakat vaadlerin hiçbiri gerçekleşmemiş, üstelik Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî'ne geri gönderilmek istenmiştir.

İbnülemin bu durumları gençlik hayatını zehirleyen sıkıntılar olarak ifade eder.

Gönderildiği eski vazifesine kırk gün gitmeyerek evine çekildikten sonra 1897 Martında yeniden döndüğü Sadâret Mektûbî Kalemî'nde geçen zaman içinde türlü engellerle mücadele ederek sonunda aynı dairenin müdür muavinliklerinden birini elde edebildi (3 Mayıs 1906). Az önce de "ülâ sınıf-ı sânisî" rütbesine yükselmiş olmakla artık ricâl sınıfına girmiş bulunuyordu. Said Paşa, yedinci defaki sadâretinde İbnülemin'i Sadâret Mektûbî Kalemî'nin müdürlüğüne tayin etti (3 Ağustos 1908). Ancak bu tayinden hoşlanmayan ve fırsat kollamakta olan âmir ve rakiplerinin oyunu ile Said Paşa sadâretten ayrılır ayrılmaz Bâbîâlî'deki ilk memuriyet yeri olan, yeni adıyla Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî'ne bu defa müdür olarak getirildi (3 Eylül 1908). II. Meşrutiyet'ten sonra birtakım ara hizmetler yanında çeşitli komisyonlarda üyelik ve temsilcilik görevleri de verilen İbnülemin, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine Yıldız Sarayı evrakının tetkik ve tasnifi ve birikmiş jurnallerin tasfiyesi işine memur edildi (29 Kasım 1911). Çalışmalara üç kişilik bir komisyon olarak başlanmışken üyelerden birinin çekilmesi ve yeni komisyonlar kurulması yolunda yapılan teşebbüslerin neticesiz kalması sonunda bu görev zamanla tamamen ona emanet edildi. Karmakarışık hale gelmiş 800 sandık dolusu evrakı büyük bir vukuf ve titizlikle elden geçirerek şimdiki adı Başbakanlık Osmanlı Arşivi olan Sadâret Hazine-i Evrak Dairesi'ne teslim etti ve her türlü araştırma hazır mükemmel bir arşiv teşkiline muvaffak oldu. Malzemesinin esasını ve en büyük kısmını bu mühim ve bâkir arşivden alması bakımından *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ın meydana gelmesinde buradaki çalışmasının önemli payı bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet'e yakın ve onu takip eden yıllardan itibaren ilmî hüviyetine yaraşır vazifelere lâıyk görülerek sadece Yıldız Sarayı evrakını incelemekle görevli komisyonla kalmayıp başka komisyon çalışmalarına da getirildi. I. Dünya Savaşı yılları İbnülemin'in yıldızının parlamadığı, kültür hayatımız için mühim birçok çalışma içinde yer aldığı, bu yolda kendisine önemli işlerin havale edildiği bir devredir. Vakıflara ait sanat eserlerini kaybolmak ve yabancı diyarlara gitmekten kurtarmak gayesiyle bir müze kurulması için dört üye ile birlikte sürdürdüğü büyük gayretler so-

İbnülemin
Mahmud
Kemal
"edib-i şehir"
diye şöhret
yaptığı
ilk yıllarda

nunda Süleymaniye Camii İmaretî'nde Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'ni kurdu (27 Nisan 1914). Yerine getirdiği hizmetlerden dolayı kendisine üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı verildi. Savaş yılları içinde değişik zamanlarda İstanbul'a gelen ve müzeyi gezen Almanya İmparatoru Wilhelm ve Avusturya-Macaristan İmparatoru-Macaristan Kralı Karl tarafından yüksek rütbeden birer madalya ile taltif edildi. 1916'da görevlendirildiği Muhâfaza-i Âsâr-ı Atıka Komisyonu'nda millî eserlerin korunmasına dair lâyiha ve bununla ilgili nizamnâme de onun kalemıyla son şeklini aldı. Şûrâ-yı Devlet ve Sadâret Dairesi'nde arşivlerin tanzimi için kurulmuş komisyonlarda sadâreti temsilen görüşlerini açıkladı. Rağbetsizlikten dolayı bir zamandan beri yok olmaya yüz tuttuğunu gördüğü hat sanatını yaşatma çarelerini düşünen İbnülemin, aynı zamanda tezhip ve klasik cilt sanatlarının da ihyası gayesiyle, memleketteki istidatları bu sanatlara öğendirecek ve devlet desteğiyle eğitimini sağlayacak bir müessese olmak üzere Medresetü'l-hattâtîn'in kurulmasına ön ayak oldu (31 Mayıs 1914). Buranın idaresi de kendisinin içinde bulunduğu Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi yönetim kuruluna verildi (bk. *Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı*, s. 236, 246). Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin tarihi ve nâzırlarının hal tercümesine dair orijinal eserin ortaya çıkmasındaki başarısından dolayı kendisine ikinci rütbeden Mecîdî nişanı verildi (11 Nisan 1917). Nâdir ve değerli yazmaların baskılarını hazırlamak için kurulan Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetinin en verimli üyesi olarak divan şiiirinin üç seçkin simasının divanlarının neşri işini üstlendi.

İdarî hayattaki geniş tecrübesi ve tarihî kültür birikimi dolayısıyla sadrazamların, nâzırların kendisinden görüş aldıkları İbnülemin, I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği

sıralarda başlayacak barış müzakerele-
rinde devletin hak ve menfaatlerinin ko-
runması ve barış antlaşması esaslarının
belirlenmesi için 11 Kasım 1918'de Hari-
ciye Nezâreti'nde, Harbiye Nezâreti adına
müsteşar sıfatıyla Miralay İsmet'in (İnönü)
ve diğer nezâret müsteşarlarının da
katıldığı fevkalâde komisyonda sadâret
makamının temsilcisi olarak görevlendi-
rildi.

Savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin de-
ğişen siyasi ve idari bünyesi içinde Eyâ-
lât-ı Mümtâze ve Muhtâre Dairesi'nin
hükmü ve fonksiyonu kalmadığından bu-
ranın lağvedilmesiyle kıdem ve mevkiine
uygun bir makam olarak Bâbîâli Müdev-
venât-ı Kânûniyye Dairesi müdürlüğüne
getirildi; bunun yanı sıra devletin resmî
gazetesi *Takvîm-i Vekâyi'*in müdürlüğü
ile de görevlendirildikten başka, Eyâlât-ı
Mümtâze ve Muhtâre Kalemî'nin başşe-
hirde bulunan ahaliyle ilgili işlerinin ba-
rışın imzalanmasına kadar idaresi ve yü-
rütülmesi yine kendi üstünde kaldı (26
Eylül 1921).

Galip devletlerin işgali altına girmiş Mü-
tareke devri İstanbul'unda, İzmir'in işgal
edildiği 15 Mayıs 1919 günü Fransız aske-
rî makamlarınca, yarım asırdır oturmak-
ta oldukları konaklarının yirmi dört saat
içinde boşaltılıp kendilerine tesliminin is-
tenmesi üzerine evlerindeki tarihî eşya-
nın, zengin kitap ve gazete koleksiyonla-
rının çoğunu alamadan ailece yuvalarını
terketmek mecburiyetinde kalındı. Bul-
dukları her şeyi talan eden, kıymetli tari-
hî evrakı yağmalamaktan, İbnülemin'in
üzerine titredikleri yazma eserleri, gazete
ve mecmua koleksiyonlarını parçalayıp
tuvalette kullanmaktan dahi çekinme-
yen işgalciler, araçlar konulup sürdürülen
uzun temaslardan sonra burayı terkettik-
lerinde bir buçuk yıl önce ayrıldıkları ko-
nağı kapı ve pencerelerine varıncaya ka-
dar sökülmüş, hemen hemen dört du-
vardan ibaret kalmış halde buldular.

Devletin çöküşüyle birlikte Bâbîâli hü-
kümeti son demlerini yaşarken yıllarca
çeşitli engellemelerle karşılaşmış bulu-
nan İbnülemin, nihayet Bâbîâli'de en
üst kademedeki vazifesi olan Dîvân-ı Hü-
mayûn beylikçiliğine getirildi (1 Ağustos
1922). Bu son vazifesinde olanca diraye-
tini ortaya koyan İbnülemin, başta "sah
çekmek" gibi bir müddetten beri buranın
terkedilmiş bazı usul ve geleneklerini ye-
niden yerleştirmeye muvaffak oldu. An-
cak bu parlak memuriyeti, Anadolu millî
hareketinin iradesi altına giren Bâbîâli-

nin lağvı ile 7 Kasım 1922'de sona erdi.
Devlete otuz üç yıl boyunca verilmiş bir
hizmet sonunda kendisine ve kardeşine
cüzi bir mâzuliyet maaşı bağlandığından
ailece düştükleri maddî sıkıntı içinde bu-
naldıkları bir sırada kardeşi Ahmed Tef-
fik'i de kaybetti (3 Mayıs 1923). Bu arada
İbnülemin'in, işsizlik ve geçim sıkıntısı-
nın kucığına düşmesine ve kardeşinin
ölümünün getirdiği darbeyle inzivaya çe-
kilişine razı olmayan dostları, kendisinin
haberi olmaksızın Düyûn-ı Umûmiyye İda-
resi'nde ona bir memuriyet buldular (22
Eylül 1923). İbnülemin, bu teşebbüsün
başını çeken dostu Halil Nihat'ın (Bozte-
pe) yanı sıra orada bir araya geldiği Ah-
med Hâşim, Fâzıl Ahmet (Aykaç) ve Hü-
seyin Dâniş gibi edebiyatçılarla yaptığı
sohbetlerle biraz teselli buluyordu. An-
cak çok geçmeden Düyûn-ı Umûmiyye
bütçesinde kısıtlanmaya gidilmesi üzeri-
ne tekrar işsiz kaldı (15 Mayıs 1924).

O sırada Maarif Vekâleti müsteşarı bu-
lunan M. Fuad Köprülü, şahsına ve ilmine
büyük saygı duyduğu İbnülemin'in Vesâ-
ik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti başkanlığına
gelmesini sağladı (22 Mayıs 1924). İbnü-
lemin burada, kendisinden önce Ali Emî-
rî Efendi'nin başkanlığında yapılan çalış-
malara nisbetle daha mazbut ve sistem-
li bir düzen kurmaya muvaffak oldu. Se-
lefinin padişahlara göre yürüttüğü tas-
nif tarzı yerine müesseseleri esas alan ve
kendi içinde kronolojik bir sıralama geti-
ren bu düzenlemede katalogları otuz cilt
tutan 47.371 vesika elden geçirilip tasnif
altına alındı.

20 Kasım 1923'te seçildiği Târîh-i Os-
mânî Encümeni üyeliğiyle birlikte, idare
meclisi üyesi olduğu Evkâf-ı İslâmiyye Mü-
zesi'ndeki hizmetlerini beraber yürütür-
ken bu arada beşinci defa olarak yeniden
müzenin başkanlığına seçildi (11 Ağustos
1925). Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti'nin
bir müddet sonra Dârülfünun Edebiyat
Fakültesi bünyesi içine alınarak ardından
da Başvekâlet Hazîne-i Evrak Dairesi'ne
devredilip lağvolunmasıyla İbnülemin'in
buradaki başkanlığı da sona erdi (30 Ni-
san 1927). Ancak aradan fazla zaman geç-
meden ad ve statü değişikliğiyle Türk ve
İslâm Eserleri Müzesi'ne müdür olarak
tayin edildi (26 Haziran 1927).

Yeniden üye seçildiği Türk Tarih Encü-
meni, İbnülemin'in büyük çapta ilmî ça-
lışma ve yayınları için yeni bir sayfa açtı.
İlmî vukufunu ortaya koyan eserlerini bu-
rada ardarda yayımlamaya başlar. Encü-
men, 15 Nisan 1931'de yerini Türk Tarih

Cemiyeti'ne bıraktığı zaman üyelik dışın-
da kaldı. Onun yerini 1935'te Türk Tarih
Kurumu alırken de bir daha üye yapılmadı.
Bununla beraber 1932'de toplanan
Türk Tarih Kongresi sırasında hazırlan-
ması kararlaştırılan "Türk Tarihinin Ana
Hatları" dizisi için kendisinden eski hat
sanatımıza dair terkibi bir icmal yazması
istendi. Üzerindeki son resmî memuriyet
olan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi mü-
dürlüğünden 1 Ağustos 1935'te yaş had-
di dolayısıyla emekliye ayrıldı. 14 Nisan
1935'te annesini kaybeden İbnülemin,
ertesi yıl kendisine hac yolculuğu imkânı
açmış olan Prenses Hatice Abbas Ha-
lim'in Kahire'den itibaren eşliğinde hac
farızasını da yerine getirdi (İstanbul'dan
hareketi, 23 Mart 1936).

Son vazifesinden cüzi bir emekli maaşı
ile köşesine çekilen İbnülemin kendini,
her biri namını ayrı ayrı yâdettirecek bü-
yük çaptaki eserlerini tamamlamaya ver-
di. Bu arada, müsteşarlık âlemindeki yay-
gın itibar ve şöhreti dolayısıyla yurt dışın-
daki ilmî kongrelere çağırıldı, bazı ilim ce-
miyetlerine üye yapıldı. 1934'te Londra'da
toplanan Congrès Internationale des
Sciences Anthropologiques et Ethnique'e
davet edildi. Ancak maddî durumunun el
vermemesi ve hiçbir resmî merciden yar-
dım görmemesi yüzünden katılamadı.
Aynı kongrenin 1938'de Kopenhag'daki
toplantısına da çağırıldığı halde yine aynı
sebeplerle gitmesi mümkün olmadı.

Devrin Maarif vekili Hasan Âli Yücel, İb-
nülemin'le beraber İsmail Saib Sencer'i
de Kütüphaneler Tasnif İşleri ilmî müşa-
virliğiyle onurlandırdı. Bu arada Mısır Veli-
ahdî Prens Mehmed Ali Tefvik'in daveti
üzerine İstanbul'daki Türk ve İslâm Eser-
leri Müzesi benzeri bir müzenin tanzimi,
özellikle de buraya konulacak hat eserle-
rinin seçim ve tasnifi için Reisülhattâtın
Kâmil Akdik ile birlikte 29 Aralık 1939'da
Kahire'ye gitti. Kendilerine tevdi edilen
iş başarı ile gerçekleştirerek 19 Şubat
1940'ta İstanbul'a döndüler. Kütüphane-
ler ilmî müşavirliği bu defa, Maarif Vekâ-
leti'nce yayın hazırlıkları ilerlemekte olan
İslâm Ansiklopedisi'nin ilmî müşavirli-
ğine çevrilmişti. Bu arada eski dostu Bağ-
datlı İsmâil Paşa'nın basılmamış *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin* adındaki Arapça bü-
yük biyografi kâmusunun kontrol ve ba-
sımını üstlenerek iki büyük cilt halinde
yayıma hazırladı (I, İstanbul 1951 [Kilisli
Rifat Bilge ile]; II, İstanbul 1955 [Avni Ak-
tuç ile]).

İlerleyen yaşı dolayısıyla, müze değerindeki kütüphanesinin ve emsalsiz hat koleksiyonunun âkıbetini emin ellere teslim etmeyi düşünerek ölümünden sonra verilmek şartıyla İstanbul Üniversitesi'ne intikali için 1949'da gereken hukukî işlemleri tamamlamışken 1953'te bu şartı da kaldırıp sağlığında bunların üniversiteye mal olmasını gerçekleştirdi. Konağının barındırdığı müzelik eşyayı da aynı zamanda yine oraya bağışladı. 1953 yılı Martında İstanbul Üniversitesi'nce şerefine düzenlenen büyük jübilede, bu zengin hazineyi milletin istifadesine açan örnek alınacak bağış jestine resmen teşekkür edildi. Tarihî konağını da İbnülemin Mahmud Kemal Yurdu adı altında, İslâmî ilimler tahsil eden veya İslâmî terbiyeye sahip talebeyi barındıracak bir yurt olarak kullanılmak üzere, mevcut yapısına dokunulmayıp aynen korunması şartıyla İbnülemin Mahmud Kemal İnâl Vakfı'na bağışladı.

Bütün canlılığı ile ayakta kalan zihni melekelerine ve sarsılmaz gayretine mukabil yaşlılığının son on yılında üst üste gelen rahatsızlıklarla bedeni gittikçe çöken İbnülemin bir ameliyat sonrasında 24 Mayıs 1957'de vefat etti. Seksen altı yıllık bir ömrü sadece öğrenmek, araştırmak, yazmak ve memlekete hizmet vermekle geçiren, arkasında âbide çapında eserler bırakan İbnülemin'in göçüşü, başta üniversite ve basın olmak üzere bütün fikir ve ilim dünyasında büyük bir teessürle karşılandı. Babası, kardeşi ve annesinin yattığı Merkez Efendi Kabristanı'nda 27 Mayıs 1957'de toprağa verilen İbnülemin'in ölümünün ertesi gününden başlayarak basında hâtırası ve şahsiyetiyile ilgili çeşitli yazılar yer aldı.

Edebî, Fikrî ve İlmî Şahsiyeti. A) **Şiirleri.** Edebiyat ve yazı dünyasına girişi, devrinin gençlerinin çoğu gibi şiir yolu ile olan İbnülemin Mahmud Kemal, erken yaşta

Mehmed Âkif'le birlikte ilk nazım denemelerine başlamış bulunuyordu. On iki-on üç yaşlarına geldiğinde ifade ve teknikçe epey gelişmiş olmakla beraber şiiri Mehmed Âkif gibi kendisi için tek saha olarak almadı. Şekil ve muhtevaca zamanın yenilik modalarına iltifat etmeyip eski şiirin izinde yürüyerek çoğu gazel tarzında olan manzumeler meydana getirdi. Hersekli Ârif Hikmet gibi üstatları örnek tuttu, o vaktin ünlülerinin şiirlerine nazîreler söylemekten hoşlandı. Zaman zaman Nâlânî mahlasını kullandı. Şiirlerinde tem daima aşk idi. Yılların akışı içinde kaleme aldığı manzumeler hacimlice bir şiir mecmuasını dolduracak miktara ulaşmakla birlikte bunlara fazla değer vermedi. Bununla beraber ilmi çalışma ve araştırmalarının iyiden iyiye öne çıktığı zamanlarda da şiiri büsbütün bırakmadı. Sonraları mizacının sevgiyle şiirde çok defa latife ve mizah vadisine yöneldi. Ayrıca tarihî ve biyografik eserlerinde, fikrî yazılarında, konu arasına kendi kaleminden çıkma manzum parçalarla müdahaleler yapmaktan da hoşlanıyordu. Daha millî edebiyat cereyanı hız kazanmadan önce hece veznine ilgi gösteren İbnülemin'in bu vezinle yazdığı manzumeler de az değildi.

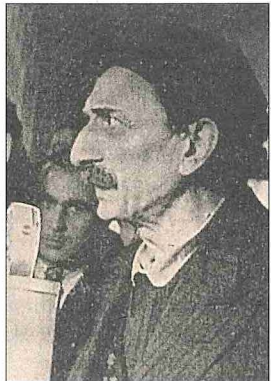
Manzumeleri arasında duygu ve dinî heyecan bakımından na'tlarının en başta zikri gerekir. Fikrî yazılarında ayrıca ifadesini bulduğu üzere Hz. Muhammed'e karşı derin bir sevgi duyan İbnülemin'in na'tlarının büyük bir kısmı Hüseyin Sadeddin Kaynak, Hüseyin Kâzım Uz ve Hâfız İsmail Nisfet gibi zamanın ileri gelen müşkişinasları tarafından bestelendi. Yakın arkadaşı Hüseyin Vassâf'ın Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-necât*'ına yazdığı takriz (İstanbul 1329, s. 3-6) ve bunun içindeki manzum parça, onun Hz. Peygamber'e olan duygularının en kuvvetli olduğu kadar en güzel ifadesini verir. Bunlardan başka bestelenmiş ilâhilerin diğer bazı manzumeleri de vardır. Dağınık olan şiirlerinden elinde kalabilenleri *Mevzun Sözler* adıyla bir araya getirdiyse de bastıramadı. Şair Tâhir Selâm'ın (ö. 1844) bir gazelinin görebildikleri iki beytine şair arkadaşlarıyla beraber söyledikleri on dokuz nazîreyi *Gülzâr-ı Nezâir* adı altında topladı (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3453). İbnülemin'in tasavvufî bir kıtasına *Feyzü'l-Kemâl* ve bir na'tına da *Mir'âtü'l-Kemâl* adıyla Hüseyin Vassâf tarafından etraflı birer şerh yazılmıştır.

B) Basın Hayatına Giriş. İlk Yazıları -İlk Eserleri. İbnülemin, erken yaşlarından

itibaren şiire başlamış olmakla beraber basında imzasının görünmesi bu yoldan olmadı. Onun yazı ve basın hayatına girişi gazetede yazıları ile idi. İlk basılı yazısı "Ömr-i Beşer" adlı uzunca bir makaledir (*Tarîk*, nr. 2129, 7 Receb 1307 / 27 Şubat 1890). Bu ilk yazıyı aynı gazetede "Ticaret ve Erbâb-ı Ticâret" ve "Hulâsa-i Zirâat" adındaki hacimli makaleleri takip etti. Yazıları *Tarîk* gazetesiyile sınırlı kalmayıp devrin muteber diğer basın organlarında da yer bulmakta gecikmedi. Basın dünyasına girişinin sekizinci ayında artık devrin en önde gelen gazetesi *Tercümân-ı Hakikat*'te idi. Oradaki ilk yazısı, Irak'tan gönderilmiş bir okuyucu mektubuna cevap olarak yazdığı "Umrân-ı Irâk" adlı makalesidir (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3691, 15 Rebülevvel 1308 / 29 Ekim 1890). Kendisini gazeteye bağlayan ve devamlı yazma yolunu açan "Bir Hâlet-i Fizyoloikiyenin İzahı" adlı ikinci yazısı oldu (a.g.e., nr. 3736, 20 Cemâziyelevvel 1308 / 1 Ocak 1891). Gazetenin tertiplediği bir anket dolayısıyla kaleme alınan bu yazı Ahmed Midhat Efendi ile kendi arasında karşılıklı bir yazışmayı başlattı. Ahmed Midhat Efendi'den devamlı gördüğü takdir ve teşvik İbnülemin'i onun gazetesine iyiden iyiye bağlar. *Tarîk* ve *Mürüvvet*'e de yazmakla beraber *Tercümân-ı Hakikat* böylece İbnülemin'in en fazla yazı yazdığı gazete oldu. Önceleri makale ve kitapçıklarından bazılarını Emin Paşazâde Mahmud Kemal diye imza atmakta iken daha sonra isminin başına İbnülemin künyesini koydu ve o zamandan itibaren bu künye ile meşhur oldu.

Ahlâk, terbiye, iktisat ve müzik gibi bahisleri ele alan İbnülemin'in, ansiklopedik mahiyetteki birkaçı bir tarafa bırakılırsa yazılarında sosyal konular ağır basmakta idi. İslâm'ın çalışma ve başkalarına faydalı olma prensibinden hareketle bir çalışma ahlâkını temellendirmeye gayret eden İbnülemin'in "Hulâsa-i Ticâret", "Hulâsa-i Zirâat", "Umrân-ı Irâk", "Reddiye", "Sa'y ü Gayret", "Atâlet Mûcib-i Mazarrattır", "İhtiyaçtan Kurtulmak Kabil mi?", "Tesviye-i İhtiyaç", "Sanat ve Maarif Bâis-i Ser-vettir", "Ekâlfimin İnsan Üzerindeki Tesiri" adlı makaleleri hep bu felsefe etrafında toplanır. Bunları *Sa'y-i Beşer* adıyla bir kitapta bir araya getirdiyse de bastıramadı.

İlk Eserleri. 1. Hulâsa-i Zirâat (İstanbul 1307). İlk makale olarak yayımlandıktan sonra aynı yıl kitap haline getirilen

İbnülemin
Mahmud
Kemal
yaşlılık
yıllarında

eserde bir ülkenin kalkınmasındaki rolü üzerinde durduğu ziraatın Türkiye'deki durumunu ele alır. Babasının Kozan mutasarrıfı iken Çukurova'da numune çiftliği kurarak bir pilot bölge olmak üzere uyguladığı fennî usullerle nasıl verimli neticeler elde edildiğini açıklar. 2. *Ravzatü'l-Kemâl* (İstanbul 1308). Çok genç yaşta olmasına rağmen Doğu ve İslâmî kaynaklı kültürünün zenginliğini gösteren eser deneme tarzı yazılardan meydana gelir. 3. *Ahlâk* (İstanbul 1308). *Tercümân-ı Hakikat* ve *Mürüvvet* gazetelerine yazdığı makaleleri topladığı küçük hacimli bir kitaptır. 4. *Eser-i Kâmil Paşa* (İstanbul 1308). Kitapta, Yûsuf Kâmil Paşa'nın hal tercümesinin yanı sıra (s. 7-26) resmî bazı yazıları ile elde kalan resmî, hususi mektup ve şiirlerinden derlenmiş örnekler yer almaktadır. 5. *Hulâsa-i Ticâret* (İstanbul 1309). Önce "Ticaret ve Erbâb-ı Ticâret" başlığı altında uzun bir makale olarak yayımlanan bu risâlede ziraat gibi ticaretin de insanların refah ve saadetiindeki yeri ve ülke kalkınmasındaki rolü meselesini işleyerek ticaretin memleketimizde ilerleme ve gelişmesi hakkındaki düşünce ve tekliflerini açıklar. 6. *Menâfiu's-savm* (İstanbul 1309). Orucun fazilet ve faydalarını İslâmî ahkâma dayanarak anlatan küçük bir risâledir. 7. *Feyz-i Cevâd*. İbnülemin, ilk eserleriyle tarihî-biyografik çalışmalara geçiş devresi arasında yer alan, Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya ithafen 1894'te kaleme aldığı, muhtevası ve kendisinin kültür birikimi bakımından ilgi çekici özelliği olan bu eserinde onun *Târîh-i Askerî-Osmanî* müellifi olmak sıfatını da göz önünde tutarak askerlik, savaş ve savaş tarihiyle ilgili konulara ağırlık vermiş, adalet anlayışı yönünden İslâm medeniyetinin Batı'ya olan üstünlüğünü açıklayan bir önsözden sonra ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların devletler hukuku bakımından çözümlenmesi, savaş hukuku, harp esirlerinin hukukî ve insanî statüsü, diplomasi, mütareke ve sulh prensipleri gibi konularla insan saadeti, cihad, vatan, asker kavramları üzerinde durur. "Târîh-i Askerî-i Osmâniyyeye Bir Nazar", "Devlet-i Osmâniyye", "Osmanlı Askeri" başlıklı fasılları ise esere tarihî bir renk verir. Kitap İbnülemin'in bir "cihâdiye" manzumesiyle sona ermektedir. Orta boy 206 sayfalık eserin, nefis bir ciltle özel surette hazırlatılıp İbnülemin tarafından Cevad Paşa'ya takdim edilmiş yazma nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndedir (Cevad Paşa, nr. 512).

C) Roman ve Hikâye Yazarlığı - Edebiyat Üzerine Yazıları. İbnülemin'in yazı faaliyeti bir müddet sonra Selânik basınına da açıldı. Bir yandan İstanbul'daki gazetelere yazarken bir yandan da Selânik'in başta gelen yayın organlarından *Asır* gazetesine edebî *Mütâlaa* dergisine yazılar yetiştiriyordu. Selânik basını sansürün baskısından oldukça uzak kalabildiği için zamanın diğer bazı yazar ve edebiyatçıları gibi bir kısım yazılarını oraya göndermeyi tercih etmekteydi. *Tercümân-ı Hakikat*'e yeniden döndüğü 1895 yılı Aralık'ının sonlarına doğru *Asır* gazetesinde de imzası görülmeye başlanan İbnülemin, 1896 Ağustosundan itibaren artık *Mütâlaa*'nın da yazar kadrosu içindeydi. Ayrıca Mehmed Âkif gibi arkadaşlarıyla beraber önceki kadrosu yerine idaresini ele aldıkları edebiyat ve fikir dergisi *Resimli Gazete*'de makaleler yazıyordu. Bu devredeki kalem faaliyeti, onun fikrî şahsiyetini aksettirmesi kadar roman ve hikâye yazarlığına açılan edebiyatçı tarafını da ortaya çıkarmaktaydı. Bu türe giren eserlerinde sürükleyici ve başarılı bir tahkiye kabiliyeti gösteren İbnülemin, ilkin *Sabîh* adlı tarihî romanla işe başlayıp daha sonra hissî konular seçerek göz yaşı döktürecek durum ve halleri işlemekten hoşlandığı roman ve hikâyelere yöneldi ve şu eserleri meydana getirdi: 1. *Sabîh. Târihe Müstenid Hikâye* (Selânik 1316). Nâmık Kemal'in *Cezmi*'sini örnek alan bu roman, üstün meziyetleriyle Halife Vefîd b. Abdülmelik'in gözdesi olan Sabîh'in yüksek bir vazife verilip yanına gönderildiği Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in Asya içindeki fetihlerine katılarak gösterdiği büyük yararlılıklarla süren maceralarını ve ideal yolunda başına gelenleri anlatır. Ahlâkî ve fikrî meziyetlerini idealize ettiği kahramanının şahsında genç İbnülemin'in kendisinden akseden bazı benzerlikler hissedilir. *Asır* gazetesinde 1895-1896 yıllarında beş ayı aşkın bir süre tefrika edildikten sonra 1899 yılı başında yine Selânik'te kitap olarak basıldı. İbnülemin, bu baskıda bazı parçaları sansür tarafından çıkarılan eserin hikâye değil bir ihtilâl beyannâmesi olduğu, her sayfasında halkı ihtilâl davet ettiği yolunda bir jurnal üzerine toplatılan nüshalarının imha edildiğini anlatır. Uyandırdığı ilgi dolayısıyla o vakit tanınmış edebiyatçılarından Fazlî Necib, tefrikası biter bitmez eser hakkında aynı gazetede ardarda yazılar yazar. İbnülemin de romanının başından geçen macerayı ve onda neyi anlatmak istedi-

ğini daha sonra bir yazı ile açıklar ("Sabîh'in Tercüme-i Hâli", *Mir'ât-ı Maârif*, nr. 4, 8 Safer 1327 / 1 Mart 1909, s. 44-48). 2. *Bir Yetimin Sergüzeşti*. Romanla büyük hikâye arasındaki bu eserde, yetim bir çocuğun akrabaları tarafından ellerinden her şeyi alınarak annesiyle birlikte sefalet içinde sürüklenirken iyilik sever bir insanın onlara sahip çıkması ile nasıl mesut bir hayata kavuştukları hissî sahneler içinden çok dokunaklı bir tarzda nakledilir. *Mütâlaa* dergisinde 1896 Aralık sonu ile 1897 Şubat ayı arasında tefrika edilmiştir. 3. *Rahşan*. Devrin göz yaşı edebiyatına yeni ve çok kuvvetli bir örnek katan bu hissî roman, sadece zenginliğe değer veren bir anne ve babanın kızları Rahşan'ı sevdiğinden vazgeçirtip paralı biriyile evlenmeye zorlamalarının nasıl bir son getirdiğini çok acıklı sahneler içinden hikâye eder. İbnülemin'in kendi hayat çevresinden bazı sahnelerin akis bulduğu eserde, Sadrazam Said Paşa'nın kızı ile evlenme ümitlerinin derin bir hayal kırıklığı ile sona erişinden gelme iç sızıyı kendini hissettirmektedir. *Asır* gazetesinde 1897 Ağustosunda başlayıp 1898 Martına kadar süren bir tefrika halinde yayımlanmıştır.

Merhamet duygusunu işleyen "Yetim-i Afîl" adlı hikâyesiyle de (*Resimli Gazete*, nr. 64, 10 Şevval 1315 / 13 Mart 1898, s. 764-765) hissî eserler çizgisini devam ettiren İbnülemin, saf Türkçe ile yazdığı "Türkçe: Köy ve Köylüler" (a.g.e., nr. 50, 10 Safer 1316 / 30 Haziran 1898, s. 1055-1057) adlı romantik bir deneme yazısıyla roman ve hikâye vadisini terkeder. 1895-1898 yılları İbnülemin'in edebiyatla ilgili konuları ele aldığı "Edebiyat" (edebiyatla ahlâk arasındaki münasebet, edebiyatın ahlâkî vazifesi), "Âsar-ı Eslâf" (eslâfın bıraktığı kültür mirasından ne yolda istifade etmek gerektiği), "İzâh-ı Maksad" (aynı konunun devamı), "Takdir ve Beyân-ı Mütâlaa" (Nefî'ye dair), "Ben ... Dîrîğ Bedbahtım" (dekadanlıkla itham edilen Servet-i Fünûncular'la alay tarzında), "Hüsn ü Aşk'a Dair", "Musâhabe" (*Telémaque* tercümeleri hakkında), "Âsar-ı Muhallede" ve "Eser-Müessir" (esas alınmak gereken şeyin eser sahibi değil doğrudan doğruya eserin kendisi olduğu) gibi yazılarını da beraberinde getirir.

D) İslâm Mütefekkeri ve Ahlâkçısı. 1895 yılı Aralık ayı başında *Tercümân-ı Hakikat*'teki yazılarına tekrar dönen İbnülemin'in bu tarihten itibaren yazı hayatının ikinci devresi başlar. Bu devrenin ilk

yazısı olarak çıkan “İslâmiyet, Mârifet” başlıklı makalesi (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 43-5247, 22 Cemâziyelâhîr 1313 / 9 Aralık 1895) ve bunu takip eden İslâm dini, medeniyeti ve ahlâkı hakkında düşüncelerini ortaya koyan diğer yazıları İbnülemin’in İslâm dininin yüceliğini, ahlâkî, medenî ve insanî değerleriyle anlatma ve savunma misyonunu üzerine almış bir yazar ve mütefekkiri olarak doğuşunun habercisi oldu. Başta *Tercümân-ı Hakikat* olmak üzere gazete ve dergilerde 1895’ten 1900’e kadar devam eden bu yazılarında İbnülemin’in çıkış noktası, İslâmiyet’in terakkiye mâni olduğu yolundaki görüşün bâtıllığını gözler önüne sermek, kendinden önceki dinlere nisbetle medeniyete ve insanlık âlemine ne gibi değerler kazandırmış olduğunu ortaya koymaktır.

Üzerine aldığı bu davanın ilk yazısı ve öncüsü olan “İslâmiyet, Mârifet”ten başlayarak devamlı takdirle karşılanan, çeşitli okuyucu mektupları ile tebrik edilen ve aynı zamanda devrin önde gelen İslâmî otoritelerinin gittikçe ilgisini üzerinde toplanan bu yazılarda kendisini göstermekte olan bu İslâm mütefekkiri hüviyeti, aynı zamanda onun bütün hayatına hâkim olmuş bulunan bir İslâm ahlâkçısı olma yönünü de tam açıklığı ile meydana çıkarmaktadır. İslâm dininin insanlığa ve medeniyete olan hizmetini göstermek gibi bütün benliğiyle benimsediği bir davada yazı yazmaları ve efkârı umûmiyeyi aydınlatmaları gereken salâhiyet sahiplerini kendilerinden beklenen bir gayret içinde görmediğini ifade eden İbnülemin bu işin kendisine bir misyon olarak nasıl teveccüh ettiğini şöyle anlatır: “Âlem-i matbûatta mesâil-i dîniyye ve maârif-i İslâmiyye’ye dair bir bahs-i mühim açılıp da bu yolda îrâd-ı makâle lüzum görüldüğü zaman himmet benim gibi aceze-i ümmete kalıyor” (“Medeniyet-i Sahîha”, *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 998-6198, 11 Rebûlevvel 1316 / 30 Temmuz 1898).

Yerine oturmuş bir düşünce sistemiyle İslâm dini ve medeniyetine dikkat çekici bakışlar getiren bu yazılarında, İslâmiyet’in akıl ve bilgiye dayanan ve sadece ona itibar eden bir din olmak sıfatıyla kendisinin doğuşu ile gerçekliğini yitiren kendinden önceki dinler ve o zamana kadar içinde yüzdüğü bâtıllar arasından sıyrılarak insanlığa nasıl saadet ve aydınlık getirdiğini anlatıp sinelerinden, “Eğer dünyada bir dine bağlanacak olsaydım tereddütsüz İslâm’ı kabul ederdim” diyen mü-

tefekkiri de çıkarabilmiş olan hırstıyan Batı’ya ve günümüz insanına dinimizi derin gerçekleriyle öğretmenin, din ve inançları ne olursa olsun hakikati arayanlara kılavuzluk ederek yardımcı olmanın farz-ı ayın derecesinde bir vazife olduğu üzerinde durur (“Dîn-i İslâm”).

İbnülemin, Kur’ân-ı Kerîm’in mevcut tefsirlerinin şimdiki asrın ihtiyacı ile mütenasip bulunmadığını, günümüze göre bir Türkçe tefsiri meydana getirilmesine büyük bir lüzum olduğuna ehemmiyetle işaret ederek böyle bir tefsiri, Avrupalı araştırmacıların İslâm âlimleri derecesinde Kur’ân-ı Kerîm’in derinliklerine vukufı mümkün olamadığından onlara da sağlayacağı fayda dolayısıyla neticede Avrupalılar’ın geniş ölçüde istifadesini mümkün kılacağını belirtir (“İslâmiyet, Mârifet”). Bu makalesinden dolayı hakkındaki bir tebrik yazısına verdiği cevapta yazılarının gördüğü ilgi ve teşvikten aldığı cesaretle bundan böyle de kalemini bu yolda kullanacağını vaad eder (a.g.e., nr. 49-5253, 28 Cemâziyelâhîr 1313 / 15 Aralık 1895).

Bilhassa ramazanlarda sıklaştırdığı bu yazı silsilesi içinde “İslâmiyet, Mârifet”ten başlayarak “Âlem-i İslâmiyyet”, “Dîn-i İslâm”, “Hayrû’n-nâs men yenfau’n-nâs”, “Hel yeste’vîllezine ya’lemûne vellezine lâ ya’lemûn”, “Medeniyet-i Sahîha”, “Bir Mektub-Fezâil-i İslâm”, “İslâm”, “Garb Mektubu”, “Fezâil-i İslâmiyye ve Üç Yüz Bin Nüfusun İhtidâsı”, “Şehr-i Ramazan”, “Aleyke’s-selâm Ey Nebiyyü’l-verâ”, “İltizâm-ı Hasenât ve İsti’dâ-yı Merhamet”, “Nizâm-ı İlâhiyye”, “Terbiye-i Esâsiyye”, “Dîn-i Hak” gibi makaleleri arasında “Medeniyet-i Sahîha” ile “Terbiye-i Esâsiyye”, onun İslâm’ın yüceliği ve faziletleriyle ilgili görüşlerini en toplu şekilde aksettirdikleri kadar, uyandırdıkları büyük ilgi ve takdir dolayısıyla da özellikle zikredilmeyi gerektirir.

İbnülemin, Fâtih dersiâmlarından (daha sonra şeyhülislâm) Mûsâ Kâzım Efendi’ye hitaben, onun “Medeniyet-i Sahîha-Diyânet-i Sahîha” adlı yazısı dolayısıyla (a.g.e., 7 Rebûlevvel 1316 / 26 Temmuz 1898) yüksek makam sahibi bir şahsiyetin emri ve isteği üzerine kaleme aldığını bildirdiği “Medeniyet-i Sahîha” adlı makalesinde (a.g.e., nr. 998-6198, 11 Rebûlevvel 1316 / 30 Temmuz 1898), Mûsâ Kâzım Efendi’nin düşüncelerine paralel olarak kendi görüşlerini geliştirip bundan önceki yazılarında olduğu gibi son-

raki yazılarında da ifade ettiği bir medeniyet felsefesinin esaslarını ortaya koyar. İbnülemin burada, “medeniyet-i zâhire” (medeniyet-i kâzibe) ve “medeniyet-i sahîha” (medeniyet-i hakîka) yahut “medeniyet-i bâtına” olmak üzere iki ayrı medeniyet tipinin varlığını bahis konusu etmektedir. Ona göre medeniyet-i zâhire, teknik ve sanayiın meydana getirdiği birtakım göz kamaştıran görünüşleri sergiler. Ancak bu medeniyet tarzı mânevî değer ve faziletlerden mahrum, insanların refah ve saadetten aynı şekilde faydalanmadığı, bir kısmının açlıktan öldüğü veya intihar ettiği, işsizlerin yoksulluk içinde kıvrandığı ve insanı yücelten ahlâkî değerlerin mevcut olmayışı neticesi en başta cinayet işlemek gibi kötü fiil ve yollara düşülen bir sistemdir. Medeniyet-i sahîha ise din, ahlâk, adalet gibi üstün mânevî değerlere sahip, insanlara her türlü saadet ve refahın sebep ve şartlarını sağlamayı gaye edinmiş bir medeniyettir. Bu medeniyet, insanlara maddî ve mânevî saadetlerini kazandırma yolunda birbirlerine yardım ve merhamet etmek, her hususta adalet, başkalarının hakkını çiğnememek, kendi menfaati için ummun menfaatine zarar vermemek, nefsanî hazlar uğruna insanî mezîyetleri feda etmemek, vicdanı her şeyin üstünde bir hakem olarak kabul etmek, Allah’ın rızasını kazandıracak hayırlı işlerde bulunmak gibi ahlâkî güzellik ve erdemlerin hâkim olduğu bir medeniyettir. Allah’ın emrettiklerini yerine getirmek, menettiklerinden ise kaçınmak suretiyle kazanılan bu erdemlerin, bütün ahlâkî güzelliklerin temeli ve kaynağı dindir. Bütün bunlar hak din sayesinde meydana gelir. Daha sonraki yıllarda bu konuda son hüküm olarak şöyle der: “Tarihin kesin delillerle ortaya koyduğu ve ispat ettiği hakikat, beşeriyetin tekâmülü ve medeniyet-i hakikiyenin vücut buluşunun İslâmiyet’in gelişyle mümkün olduğudur” (“Sabîh’in Tercüme-i Hâli”, *Mir’ât-ı Maârif*, nr. 4, 8 Safer 1327 / 1 Mart 1909, s. 44-45).

İslâm’ı esas alan bu medeniyet görüşü etrafında toplanan diğer düşünceler de şöyledir: “Hak ve hakikat ne ise onu görmek ve göstermektir” diye tarif ettiği mârifet onun temelini teşkil eder (“Fezâil-i İslâmiyye”). İslâm dini mârifet ve fazilet üzerine kurulu olduğundan mârifete itibar edilmekle dine de riayet edilmiş olur. Buna göre insaniyet mârifet ve faziletle kâim, diyanet de mârifetle dâ-

imdir ("Garb Mektubu"). Netice itibariyle ahlâkî erdem ve güzelliklerin temeli dindedir. Hakikî saadet de ahlâk güzelliğiyle kâimdir; Allah'ın rızası ahlâkın güzelliğiyle kazanılabilir. Medeniyet ve ahlâkî değerler maariften doğmuştur. Bilgiyi, aydınlanmayı ve çalışmayı emreden İslâm, bu bakımdan getirdiği disiplinle öbür dinlerin çok üstünde olduğu gibi insanları öğrenme ve çalışmaya memur kılmakla hem ferdin hem toplumun refah, saadet ve yükselme şartlarını sağlama yolunu da açık tutmuştur. İslâm dünyasında onun doğrultusuna girmeyenler geri kalmışlar, bilgi ve çalışmanın getireceği nimetlerden nasip alamamışlardır. Müslüman ülkeler, İslâm'ın bu disiplinine sadık kaldıkları zamanlarda medeniyet ve refaha yükselmişler, onu ihmal ettiklerinde de gerilemişlerdir. Geri kalma, yüce dinin kendisinden kaynaklanmayıp onun emir ve hedeflerinden uzak kalmanın bir neticesidir.

İbnülemin, "medeniyet-i sahiha" diye adlandırdığı İslâm din ve medeniyetinin bu yönüne çeşitli yazılarında sadece temas etmekle kalmayıp başta "Hayrû'n-nâs men yenfau'n-nâs" olmak üzere (*Tercümân-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn Gird Muhtacînine İlane Nûsha-i Fevkalâdesi*, 1315, s. 143-145) "Teâvün-Tenâsur" (*Resimli Gazete*, Gird fevkalâde nüshası, 1315, s. 163-164), "İltizâm-ı Hasenât ve İstidâ-yı Merhamet" (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1522-6722, 8 Ramazan 1317 / 9 Ocak 1900), "Nef'-i Nâs" (*Beyânülhak*, nr. 37, 23 Receb 1327 / 10 Ağustos 1909, s. 846-847), "Vazîfe-i İnsâniyye" (a.g.e., nr. 38, 30 Receb 1327 / 17 Ağustos 1909, s. 864-865) gibi makalelerinde çok daha geniş şekilde yer vermektedir. Bu düşünce sistemi içindeki makalelerinin en hacimli olan "Terbiye-i Esâsiyye"de (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1532-6732, 20 Ramazan 1317 / 21 Ocak 1900) İbnülemin, medeniyet icabı diye gösteriş vesilesi olarak bir moda halinde almış yürümüş yabancı mürebbiye tutma meselesini etraflı bir tahlilden geçirerek müslüman çocuklarının terbiyesinin hristiyan ülkelerinden gelmiş kadınların eline bırakılmasındaki mahzurları ele alır. İbnülemin, sağlam bir İslâmî terbiye görmeden çocuğu Frenk âdetlerine göre yönlendiren bir terbiye vermenin onu bir Frenk olarak yetiştirmek demek olacağını ifade etmektedir. Büyük bir takdirle karşılanan makale kuvvetli bir akis uyandırmış, zamanın tanınmış doktorlarından Necmeddin Ârif'in yanı sıra Fâik Reşad gibi şahsiyetler ya-

yımlandığı gazeteye tebrik yazıları göndermişlerdir.

II. Meşrutiyet devrine gelindiğinde İslâmî görüş etrafında bir müddet daha devam ettirdiği yazılarında, daha önceki düşünceleri dışında yeni bir unsur olarak İslâmiyet'in hürriyete verdiği değer meselesinin yer aldığı görülür. İbnülemin'in hürriyet kavramına İslâmî yönden yaptığı yorum, politik olmaktan çok vicdanî ve ahlâkî değerlerle adalet ve insana saygı düşüncesine dayanmaktadır. Onun bu görüşleri, devrin diğer kalem sahiplerinin politik merkezli düşüncelerinden farklı ve onlardan ileri bir seviyededir.

İbnülemin bu devrede İslâmî yazılarını arada *Mir'ât-ı Maârif*, *Ceride-i Sûfiyye* gibi dergilere de vermekle beraber özellikle *Beyânülhak* dergisinde, fakat belirli bir süre için kaleme aldı. Derginin 15-38. sayıları arasında "Hak", "Bekâ Din ile Kâimdir", "İdâre-i Meşrûta", "Amel", "Vazîfe-i İslâm", "Mârifet-Din", "İttihâd-ı Kulûb", "Serbestî-i Mezâhib", "Lâ musibetün a'zam mine'l-cehl", "Cezâ-yı Amel", "Selâmet, İltizâm-ı Hakikattedir", "Ehemmi-Umûr", "Hürriyyet", "Nef'-i Nâs", "Vazîfe-i İnsâniyye" adlı makaleleri yayımlandı.

İbnülemin, bu yazılarından başka 1896-1897 yılları arasında Arap edebiyatının ve İslâmî edebiyatın Arap dili ile olan bazı klasik eserlerini tanıtmaya ve değerlendirmeye çalıştığı gibi özellikle de Arapça'dan istifade, kültür ve edebiyat dili olarak Arapça'nın lüzumu meselesi üzerinde ehemmiyetle durmaktaydı. Böylece bir müddet sonra başta Hacı İbrâhim Efendi ve Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi düşünce ve kalem erbabı arasında cereyan edecek, Arap dili ve ona bağlı kültürün gerekliliği hususunun karşı tarafça toptan inkâr zeminine götürüleceği bir münakaşanın kapısını bu yazılarla aralamış oluyordu. İslâm medeniyeti ve ahlâkının yüceliği konusunda yürüttüğü misyonun II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan *Sırât-ı Müstakîm*, *İslâm Mecmuası* gibi yayın organlarında, İslâm ilâhiyyâtında ihtisaslaşmış ve sayıları çoğalmakta olan salâhiyetli kalemler tarafından temsil edilmekte olduğunu gören İbnülemin, bu sahayı artık onlara bırakarak bundan böyle kendini yazı ve fikir hayatının esas merkezi haline gelecek olan biyografi ve tarih çalışmalarına verir.

İslâmî konulardaki önemli yazıları ve kültürümüzün çeşitli konuları etrafında dolaşan diğer makaleleri İbnülemin'e henüz genç yaşında iken itibar ve şöhret

sağlamıştı. Devrin basınında, onun kalem kudretini tasdik eden çevrelerce daha o yıllarda kendisinden "edîb-i şehîr" unvanıyla söz edilmekteydi. Geçmişin gazete ve dergi koleksiyonlarında dağınık vaziyette kalmış yazılarının vaktiyle ortaya koyduğu İslâm mütefekkeri hüviyeti, daha sonraki yıllarda öne çıkan biyografi çalışmaları dolayısıyla gölgelenip perdelenmiş, bir devrin alkışladığı İslâmî konudaki yazılar kitap haline gelemediği için bir müddet sonra unutulmuştur. Memleketimizde diğer sahalarda olduğu gibi günümüzde fikir tarihiyle ilgili araştırmalarda, araya büyük zaman mesafesi girmiş bulunan gazete ve dergi koleksiyonlarına gidilmek yerine kolay erişilebildiği için sadece kitap halindeki hazır malzemeye müracaat olunmakla yetinildiğinden İbnülemin'in İslâm mütefekkeri ve ahlâkçısı yönü, Türkiye'de İslâm düşüncesi ve İslâmcılık konusunu işleyen çalışmaların meçhulü kalmıştır. Sonraları "Kemâlül-makâl" adı altında bir araya getirmek istediği makalelerini bir kitap halinde yayımlamaya imkân bulamaması, ayrıca biyografi âlimi olarak ağır basan hüviyetinin çok öne geçmesi, o zamanki yazılarının *Külliyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım-Dinî*, *İçtimâî Makaleler* adıyla (İstanbul 1336) kitap haline getirebilmiş olan fikir yoldaşı ve ele aldıkları meselelerle aralarında paralellikler bulunan Hüseyin Kâzım gibi onun bu çeşit araştırmalarda hak ettiği yeri alabilmesini engellemiştir.

E) **Biyografi ve Tarih Yazıcılığı.** Devrinin ve çevresinin insanların bir bir hayattan çekilmekte oluşu, müesseselerde ve cemiyet yaşayışında şahidi olduğu büyük ve hızlı değişme, geçmiş zamana, tanınmış simalara duyduğu merak, İbnülemin'in ilgisini biyografi ve ona bağlı olarak tarih sahasına yöneltmiştir. Bunun ilk işareti, 1891'de yayımladığı *Eser-i Kâmil Paşa* adındaki küçük kitabından gelir. Burada hâtirasına ailece büyük bir saygı ile bağlı oldukları Kâmil Paşa'nın hayatına dair ayırdığı sayfalar, kendisinin bilinebilen ilk biyografi denemesini müdelerken onun Mercan yangınından artakalmış ve sonradan ele geçmiş evrakını bu eserde yayımlayışı da tarihî vesikalar derleme ve değerlendirmeye yönelik çalışmalarının habercisi olur. 1897 yılında tertibine başladığı "Hutût-i Meşâhîr Mecmuası" ile bu tarafı artık iyiden iyiye kendini göstermeye başlar. Bu hacimli deftere, geleceğe bir yâdigâr ve hâtıra olmak üzere zamanının tanınmış şahsi-

yetlerinden el yazıları ile duygu ve düşüncelerinden bazı şeyler yazmalarını isterken tarihe hizmet gayesi yanında ileride onların hal tercümelere için işe yarayacak malzeme toplamak düşüncesi de arka planda hazır durur. Nitekim birkaç sene sonra defterinde yazıları olan bu kimselerden resimleriyle birlikte bu defa doğrudan doğruya hal tercümelerini yazıp vermelerini istemekte gecikmeyecek tir.

İbnülemin'in biyograf tarafını asıl ortaya koyan çalışma 1898'de yayımladığı "Meşâhîr-i Osmâniyye" makalesidir (*Resimli Gazete*, nr. 89, 90; 17 Receb 1316 / 2 Aralık 1898). Burada onun biyograf yazıcılığı konusunda nasıl bir mesafe almış olduğu, bu mesele etrafında zihninde olgunlaştırdığı düşüncelerin ne noktaya geldiği açıkça görülür. Fikir hayatı ve kültürümüzde eksikliğine ehemmiyetle dikkatleri çekmek, bu hususta zihinlerde bir uyanış meydana getirmeye çalıştığı biyografi yazıcılığına ne derece ihtiyacımız bulunduğunu, hal tercümesi alanındaki eser ve yazıların kendi kültürümüz yönünden ne gibi rolleri olduğunu etraflı bir şekilde açıklayan bu uzun yazı, onun sonraki yıllarda meydana çıkacak biyograf çalışmaları doğuran gaye ve istikametini bir beyannâmesi hükmündedir. Basılmasından bir yıl önce yazmayı tasarlamış olduğu aynı addaki eserin önsözünü olarak yazılan bu yazı, onun bu yolda bir ömür boyu sürecek çalışmalarını idare eden, onlara yön veren temel ilke ve düşüncelerinin de bir anahtarını verir. "Meşâhîr-i Osmâniyye"den başlayıp en son biyografi eserine kadar ardını bırakmadığı bir mesele olarak bu konuda değişik yerlerde ve değişik zamanlarda söyledikleri topluca ele alındığında, onun altmış yıl boyunca hayatının baş meşgalesi olmuş biyografi yazıcılığındaki esaslar ve buna hâkim olan gaye ve felsefe aşağıdaki noktaları arzeder:

Her işinde "nef'-i nâs ile hayrû'n-nâs" olmak (başkalarına yararlı olarak insanların hayırlısı safına yükselmek) ilkesini hayatının değişmez gaye ve felsefesi kılması olan İbnülemin'in hal tercümesi yazıcılığına yaklaşımını ifade eden esas bu anlayış olmuştur. Toplumumuzda acı örnekleri hep bilindiği üzere görülmektedir ki "erbâb-ı mârifet" denilen seçkin ve erdemliler hal tercümelere yazılıp tesbit edilmediğinden zamanla unutulup gitmekte ve zamanla isimleri bile hatırlanmaz olurken gereği gibi biyografileri yazılıp kimliklerinin, yaptıklarının ve erdem-

lerinin çağdaşları kadar ahlâf tarafından bilinmesine ve unutulmamasına hizmet etmekle eslâfa karşı yerine getirilmiş bir hayır ifade ettiği gibi bu aynı zamanda eslâfın gerçekleştirmiş olduğu hizmetler, temsil ettiği erdemler bakımından onlar gibi olmak hevesini telkin etmek, ideal modeller teşkil etmek gibi bir fonksiyon yönünden de ahlâfa karşı diğer bir hayır yerine getirmektir.

Bir nevi eslâf kültürü İbnülemin'in biyograf çalışmaları etrafında toplanan bir merkez olmuştur. Eslâf ile bunun karşısında ahlâf İbnülemin'in biyografi yazıcılığında daima bir arada, biri diğerine bağlı iki ana kavram olarak yer almaktadır. Eslâf ve ahlâf kendilerine karşı bir sorumluluk bulunulan iki kutup halindedir. Biyograf bu iki cepheye karşı bir sorumluluğu yerine getiren kimsedir. Geçmişimizin mârifet ve erdem sahibi insanlarından gerek günümüzde yaşayanlar gerekse gelecekteki için öğrenilecek, örnek alınacak çok şey vardır. Eslâf, toplum ve insanlığa yaptığı hizmetler, ortaya koyduğu güzel ve faydalı eserler dolayısıyla kendilerine şükran borcu bulunulan dünyanın seçkinleridir. Öte yandan "eslâf" namına şahsiyetleri ve erdemleri, hizmet ve eserlerinin zihinleri açacak, seciyelerinin ve mânevî hayatlarının gelişmesine yardım edecek güzel örnekler olarak kendilerine bildirilmesi ve öğretilmesi yükümlü bulunulan bir ahlâf vardır. Bir vakitler büyük hizmetler görmüş eslâfı unutulmuşluğa mahkûm etmemek, şahsiyetlerini ve eserlerini değerlendirerek hatıralarını bugünün ve geleceğin nesillerine taşımak her şeyden önce kadir bilirlilik denen bir erdem borcu, eslâfa karşı yükümlü olduğumuz etik bir vazifedir. Bir toplumun içinden mârifet ve erdem sahibi kişiler yetiştirmiş olması kadar toplumca onlara karşı gösterilen değer bilirliliğinin de bir medeniyet ölçüsü sayan İbnülemin, kendisine hizmet etmiş seçkinlerine gösterdiği değer bilirliliğin o toplum ve onun fertleri için en büyük bir erdem olduğunu söyler.

İbnülemin, etik yönüyle üzerinde o kadar ısrarla durduğu biyografi işinin bizdeki durumunu ele alarak bu sahadaki zaafımıza işaret ettikten sonra yapılması gereken zihniyet ve tutum değişikliği üzerinde durur. Onun çizdiği tablo şudur: Geçmiş asırlarda bazı müelliflerimizin ulemâ, meşâyih, şairler, hattatlar yanında vezirler, kaptan-ı deryâlar gibi başka kesim ve sınıflardan meşhur kimselere dair tertip ettikleri, daha sonra zeyilleri

de yazılan umumi çerçevede biyografik eserler sayesinde milletimizin geçmişte yetiştirdiği şahsiyetlerden bir kısmının varlığından haberdar olunabilmekteyse de bunlar o zamanlardaki mevcudu tam mânâsı ile tesbit etmek ve göstermekten uzaktır. Hakikatte eslâftan bu eserlerin dışında kalmış pek çok sima vardır. Hal tercümelere zamanında kaydedilmediğinden birçoğunun adları dahi kaybolup gitmiştir. Bunda ila dolayısıdır ki bizim toplumumuza mahsus bir şey olarak "meşâhîr-i mechûle" diye paradoks bir kavram ortaya çıkmıştır. Böylece hem meşhur hem bilinmez olmak gibi birbiriyle uyumsuz iki şey bizde aynı şahıs için bahis konusu olabilmektedir.

Tabakat, tezkire, sefine, mecmûa-i terâcim gibi adlar altında ortaya konulmuş eski hal tercümesi eserlerinin mahiyet ve yapısına bakılacak olursa gerçek mânâsı ile bir biyografide verilmesi şart olan esas bilgiler, gözden kaçırılmaması gerekli dikkatler yerine bunlarda lafız sanatları ve süslü ifadelerle sayfalar doldurulmuş, bahis konusu ettiklerinin memuriyetlerini ve buralara geliş tarihlerini sıralamak ve birtakım ehemmiyetsiz anekdotlar nakledilmekle yetinilmiş, buna mukabil o kimselerin karakterleri, mânevî şahsiyetleri, kendi sahalarında ne gibi hizmetler yapmış oldukları, bu hizmetlerin derecesi, meydana getirdikleri eserlerin mahiyet ve değeri gibi hususlar üzerinde durulmamıştır. İbnülemin, bu zaaf ve noksanlara işaret etmekten maksadının bu eserleri ve müelliflerini istihfaf etmek değil bundan böyle yazılacak biyografi eserlerinin ne gibi noktalara değer verilerek, nelere dikkat edilerek hazırlanması gerektiğini belirtmek olduğunu söyler.

Kültürümüz adına diğer bir üzücü husus da eslâfın çeşitli kesim ve meslekten şöhret ve mârifet sahiplerine dair ortaya koymuş oldukları eserlerin devam ettirilmemesi, yapılmış birtakım zeyillerin bir zamandan sonra ardının kesilmiş olmasıdır. Bu nokta İbnülemin'i, etik vazifenin ötesinde millî bir misyon sorumluluğunu üzerine alarak harekete geçiren bir çıkış noktası olur. Bu açığı kapamanın yükümlülüğünün kendisine yöneldiğini hissedererek kendi zamanının seçkinlerinin de geçmiştekilerle aynı âkıbete uğramaması için bunlardan tanıyabildiği, haklarında bilgi sahibi olma imkânını bulabildiklerinin hal tercümelerini tesbit etmeyi vazife edinir. Başlangıçta "Meşâhîr-i Osmâniyye"de etik bir vazife olarak düşündüğü gaye ilmi tecessüs, araştırmacılık merak ve he-

vesini tatmin etmenin çok üstünde millî bir misyon anlayışına yükselir, vatanî vazife hükmünde bir değer ve ehemmiyet kazanır. İbnülemin bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Mârifet ve sanat sahiplerini aramak ve bulmak, isimlerini ve eserlerini evlâd-ı vatana bildirmek hususundaki ihmal ve teşeyyübümüz ve mârifet ve ehline revâ gördüğümüz kadirnâşinasılık ve kayıtsızlık muhabbet-i vataniyye ile asla telif kabul etmez... Kemal ehlini tanıyanların tanımayanlara bildirmesi ise hizmet-i vataniyye cümlesindendir" (*Hoş Sadâ*, s. 65).

Müstesna birikiminin, talihin kendisine tanıdığı, herkese nasip olmaz tarihî şartların, yetiştiği zamanın bahşettiği imkânların kazandırdığı yetki dolayısıyla, içinde bulunduğu mârifet ve erdem sahibi seçkin şahsiyetlere ilgisiz, onların hayat ve eserlerine eğilmek ihtiyacını duymayan ortamda, doğrudan doğruya kendi vatanî hamiyetine havale olunmuş kabul ettiği bu işin eslâfa karşı tek sorumlu ve yükümlüsü olarak, "Muhakkak biliyorum ki ben yazmazsam kimse yazmayacak..." der (*Nûrû'l-Kemâl*, s. 26). Gençlik yıllarında kendilerine yetiştiği, artık mâzide kalmış o insanların hayatlarını yazmada şahsının son imkân ve fırsatları temsil ettiği, bunu yapabilecek imkânlara sahip son yetkilinin de yine kendisi olduğu inancı İbnülemin'e nihayet şu sözleri söyletecektir: "Mesleğime tamamıyla muhalif olmakla beraber bilmeceburiye söylüyorum, ben de gözlerimi kaparsam gelip geçen güzide adamlarımızı bilen kalmayacak. Ey gençler gözünüzü açınız, gelip geçmişlerinizi tanıyınız!" (*Son Asır Türk Şairleri*, V, 934).

1898'de "Meşâhîr-i Osmâniyye" ile açılan kapıdan biyografi dünyasına girerek bu işin yazarlığını büyük bir şevkle benimseyen İbnülemin, 1902-1903 yıllarına geldiğinde kendini büyük bir çalışma hâlesine içine atar. Bazan bir şairin hal tercümesine erişebilmek veya onunla ilgili bazı noktaları aydınlatabilmek yahut da değer verdiği bir metnin tam ve sağlam bir şeklini elde edebilmek için Trabzon'lara, Erzurum ve Diyarbekir'lere, Medine'lere kadar uzanan yazışmalarda bulunur, güvenilir bilgilere erişebilmek için çalmadık kapı bırakmaz. Onun tek kişiyi konu alan monografilerden zamanla belirli bir kesime mensup simaların hal tercümesini topluca içine alan, kendisinden başkasının altından kalkamayacağı büyük çapta

eserlere geçtiği görülecektir. Tek kişinin hal tercümesini işleyen eserlerinin çoğu ise yakından tanıdığı veya dost çevresinden kendi zamanının insanlarına ait bulunmaktadır. Karşılaştığı çetin şartlara ve engellere, önüne çıkan birçok güçlüğü rağmen azmi kırılmaksızın vicdanî ve millî bir misyon şuuru ile hiçbir maddî yardım almadan sürdürdüğü büyük çalışmanın pek çok zahmet pahasına siyaset, ilim, sanat ve edebiyat tarihimize altmış yılı aşkın bir zaman içinde kazandırdığı eserler şunlardır:

1. *Hersekli Ârif Hikmet Bey*. Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerindeki memuriyetlerinden sonra İstanbul'a yerleştiğinde dostluğunu kazanıp kendisiyle yakın temas içine girdiği şair Ârif Hikmet Bey'in, esas kısmını sağlığında yazarak ölümünden yedi ay önce kendisine gösterdiği ve kontrolünden geçirdiği hal tercümesinin, ona dair hâtıraları ve dostlarının ona dair görüşlerini belirttikleri yazıları ile çok genişletilmiş şeklidir. Ölümünden iki buçuk ay kadar sonra tamamladığı eser önce *Tercümân-ı Hakikat*'te tefrika halinde yayımlanmış, muhtelif değişikliklerle *Kemâlû'l-Hikmet* adı altında kitap olarak da basılmıştır (İstanbul 1327). Hayatını en iyi bilen ve tahkik eden bir müellif sıfatı ile İbnülemin'in kaleminden çıkan bu eser, Hersekli Ârif Hikmet hakkında kendisine fazla bir şey ilâve edilemeyen bir kaynak olarak değerini günümüze kadar sürdürmüştür. 2. *Kâmilû'l-Kemâl*. 1905 yılı yazında tamamlandığı halde yayımlanma fırsatı bulamayan bu eser, Sadrazam Yûsuf Kâmil Paşa'ya dair o zamana kadar yazılmış olan tek monografidir. İbnülemin, şöhretine rağmen hakkında fazla bilgi bulunmayan Yûsuf Kâmil Paşa ile ilgili ona yetişmiş, onu tanımış olanlardan toplamaya çalıştığı bilgileri tenkit ve kontrolden geçirerek meydana getirdiği eserinde, bilinen resmî hal tercümesini çok aşar bir şekilde onun hayatını ve icratını değerlendirmeye, özellikle mânevî cephesini belirtmeye çalıştığını söyler. Ailece borçlu oldukları şükran vazifesini yerine getirmek üzere kaleme aldığını bildirdiği eser, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'da Yûsuf Kâmil Paşa'ya ait olan kısmın da esasını teşkil etmekle beraber ilâve edilen arşiv vesikaları ve sonradan görülen yeni kayıt ve bilgilerle zenginleştirilmiş ve genişletilmiştir (yazma nüshası, İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3341). 3. *Nûrû'l-Kemâl*. Yeni Osmanlılar'dan ve

"reji komiseri" diye tanınan Yûsuf Paşazâde (Menâpirzâde) Nûri Bey'e dair, belirli kronolojik tarih ve vak'alara dayanan biyografi tarzından çok farklı bir monografidir. Tesbit için ısrarla üzerine düşmesine rağmen birlikte tanzim edecekleri hal tercümesine, her defasında onun bir mâzeretle bu işi hep sonraya erteleyerek nihayet vakitsiz ölümü sonucu erişmeye muvaffak olamayan İbnülemin, klasik mânada bir hal tercümesinin ancak üç buçuk sayfada yer alabildiği 240 sayfalık eserinde temiz ahlâkı ve insanî tarafları ile yücelttiği Nûri Bey'i günlük yaşayışı, ev içi hayatı, güzel huyları, iyilik severliği ve bunların yanı sıra ihmalciliği, dağınıklığı, unutkanlığı gibi birtakım zaafı ile anlatır. İbnülemin'in Nûri Bey'in hâtırasını gelecek nesillere nakletmek, bu saf ve yüksek ahlâklı insanı onların tanıyabilmesini sağlayabilmek sorumluluğunu duyararak kaleme aldığını söylediği eserini onun ölümünün hemen ardından üç hafta gibi bir zaman içinde meydana getirmiştir. 5 Ağustos 1906'da tamamlanan monografi, Nûri Bey hakkında bugüne kadar tek kalmış bir eser olma değerini korumaktadır. Jurnal edilme ve basılma korkusunun hüküm sürdüğü bir devirde yazıldığından içinde, Yeni Osmanlılar'a dair bir hâtırat eseri de yazmış olan Nûri Bey'in cemiyetin Avrupa'daki faaliyeti ve orada onlarla birlikte geçen hayatıyla ilgili olarak ehemmiyetsiz bir iki anekdottan başka bir şeye yer verilmemiştir. Monografinin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde İbnülemin kitapları kısmında biri babası Mehmed Emin Paşa'nın el yazısıyla (nr. 3159), diğeri küçük kardeşi Mehmed Selim tarafından istinsah edilmiş (nr. 3054) iki yazma nüshası vardır. 4. *İzzû'l-Kemâl*. Memleketimizde sayıları gittikçe azalan namus ve fazilet erbabı nâdir devlet adamlarından biri olmak sıfatıyla yazdığı, babası Mehmed Emin Paşa'nın Bâbü'lî'den elli beş yıllık dostu Ferid Paşazâde Ahmed İzzeddin'in hayat ve şahsiyetini anlatan bu monografiyi de onun ölümünü takip eden on iki gün içinde kaleme alarak 5 Eylül 1908'de tamamlamıştır. Şûrâ-yı Devlet Dahiliye ve Tanzimat Dairesi başkanlığı gibi mevkilerde bulunmuş olan Ahmed İzzeddin Bey'in yüksek faziletlerini ahlâfa göstermeyi bir vazife sayarak yazdığını söylediği eserini İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır (İbnülemin, nr. 3404, 3680). 5. *Kemâlû'l-İsmet* (İstanbul

1328). Zamanının en salâhiyetli ve en geniş bilgili biyografi otoritesi sayılan müverrih Fındıklılı İsmet Efendi'ye dairdir. Bu küçük risâlede, o vakitlerin çoğu şahsiyetleri gibi kendi hal tercümesini vermekten kaçınan bu ünlü mütehasşsın esas olarak biyografi araştırmaları yolunda neler meydana getirdiği üzerinde durulur. İbnülemin, çeşitli hâtıralarını anlattığı ve keskin dikkatiyle onun bir portresini çizdiği bu eseri de İsmet Efendi'nin ölümünü takip eden iki gün içinde yazarak 15 Aralık 1904'te tamamlamış, ancak yayımlanması 1912'de mümkün olmuştur. 6. *Kemâlû'l-kiyâse fî keşfi's-siyâse*. Siyaset ilminin bazı konularını tarih felsefesinin bazı meseleleriyle birlikte belirli bir sisteme bağlı olmaksızın işleyen "infolio" 503 sayfalık bu eser beş ana bölümden meydana gelmiştir. Eski siyasetnâmelerinkine benzer bir ad verdiği, telifi 1906-1908 yılları arasında sürmüş olan eserde sırasıyla tarihin lüzumu ve faydası, tarihî eserlerde gerçek ve gerçek dışılık, tarihte gerçek olanın gerçek olmayandan nasıl ayırt edileceği, siyaset ilminin önde gelen konuları ve ilkeleri, devletler hukukunun bazı meseleleri, sefirler ve bunların siyaset ve milletlerarası münasebetlerdeki rol ve fonksiyonları, hukuk ve politika bakımından askerlik ve harp konusu gibi meseleler işlenir. Bu bölümlerin hepsinde tarihten alınmış misaller ve anekdotlara yer verilmiştir. Her bölüm veya faslın başında ilkin Doğulu yahut Batılı kaynaklardan seçilmiş ibare ve paragraflar verilmekte, daha sonra bunlar üzerinde tahlil ve yorumlar, bazan da tenkitler yürütülmektedir. Batılı müelliflerden nakledilen parçalar esas itibarıyla bunların Türkçe'de mevcut tercümelerine dayanır. Seçilen metinler İbn Haldûn, İbnü'l-Esîr gibi tarihçilere ve İbn Kemal, Nâimâ, Mansûrîzâde Nûri Paşa, Cevdet Paşa gibi Osmanlı tarihçileriyle Mâverdi'ninki de dahil siyasetnâmelere, ahlâk, politika ve hukuk kitaplarına, askerlik ve harp sanatına dair bazı eserlere, Büyük Frederic, Bismarck gibi Batılı devlet ve politika adamlarının nutuk ve vecizelerine, zamanın fikir ve edebiyat dergileriyle günlük gazetelere, Nâmık Kemal, Hersekli Ârif Hikmet'e ve diğer bazı edebiyatçılara kadar uzanan geniş bir yelpaze içinden gelmektedir. Bunların esas itibarıyla harcâ-lem kaynaklar olduğunu söylemek gerekir. Kitabın muhtevaca bir bakıma *Feyz-i Cevâd*'in çok daha ileri götürülmüş ve geliştirilmiş bir şekli olduğu söylenebilir.

Siyaset ilminin ayrılmaz bir parçası ve mühim bir kaynağı olması dolayısıyla eserinde tarihin merkezî bir konumda olduğunu belirten İbnülemin, önsözden itibaren tarihçinin sorumluluğu meselesi üzerinde hassasiyetle durarak tarihî gerçek yerine yalana sapan tarihçinin arkasında nasıl bir kötülük yolu bıraktığını ve kendisinden sonrakileri aldatıp yanlış hüküm ve zanlara sevkettiğini açıklamaktadır. Eser İbnülemin'in sosyolojik görüşleriyle birlikte tarih, politika, hukuk sahasındaki zengin birikiminin aynasıdır. Çok itinalı bir rîk'a ile kaleme alınmış olan kitap tek yazma nüsha olarak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (İbnülemin, nr. 2479). 7. *Kâmil Paşa'nın Sadâreti ve Konak Meselesi* (İstanbul 1328). Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi'nin "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?" (TOEM, nr. 3, Ağustos 1326, s. 129-136) adlı makalesinde, Fuad Paşa'nın sarayın Bâbiâli üzerinde gittikçe artan nüfuzunu kırmak için kendi istifasıyla birlikte Âli ve Yûsuf Kâmil paşaların da istifa edip Abdülaziz tarafından vâki olacak sadâret teklifini hiçbirinin kabul etmeyerek hükümdarı bazı hususları kabul etmeye zorlamak üzere yapmış oldukları ahde vefasızlık ile, Yûsuf Kâmil Paşa'nın kendisine teklif olunan sadâreti hemen kabul ettiği ve daha sonra Fuad Paşa'nın Beyazıt'ta inşa ettirmekte olduğu konağın Abdülaziz tarafından elinden alınarak Maliye Nezâreti'ne verilmesinde onun teşvikinin rolü olduğu yolundaki iddialarını cevaplandırmak üzere kaleme alınmıştır. İbnülemin, Yûsuf Kâmil Paşa'nın biyografisiyle ilgili bir mesele sayarak ele aldığı bu iddialardan birincisinin esassızlığını Ziyâ Paşa'nın *Verâset Mektupları*, Ebûziya Tefvîk'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Cevdet Paşa'nın henüz basılmamış *Ma'rûzâtı* ve Mehmed Süreyyâ'nın daha sonra yazmış olan *Târih-i Süreyyâ'sı* ile Mâbeyinci Âtîf Bey'in basılı olmayan hâtıratından nakillerle ortaya koyarken ikinci iddiayı da bu vak'a ya Yûsuf Kâmil Paşa'nın mühürdarı sıfatıyla bizzat şahit olan babası ve Fuad Paşa'nın torunları Hikmet ve Reşad beylerin tanıklıklarına dayanarak Yûsuf Kâmil Paşa'nın seciyesi, devlet adamı sıfatıyla çeşitli vesilelerle gösterdiği dürüst tutum bakımından yürüttüğü tahlillerle beraber çürütür. 8. *Kemâlû's-Safvet*. Yorgancı esnafından sarhoşun biri iken devrinin sayılı şairleri arasında yer alabilmesinin ve gördüğü orijinal birkaç manzumesinin, özellikle Fransız şairi Jean

de Béranger hakkında bu şairin vefatında Fransız hükûmeti ve halkı tarafından gösterilen değer bilirlilik ile bizde herhangi bir şairin mâruz kaldığı aşağılayıcı muamele arasındaki farkı göstermek üzere yazdığı "Beranje" adlı şiirinin uyandırdığı ilgiyle hayatını ve eserlerini meydana çıkarmaya çalıştığı şair Mustafa Saffet hakkında Fatîm tezkiresindeki birkaç satırlık bilgiyi çok ileriye götüren ve mevcuda yeni bilgiler ilâve eden, önsöz 1 Temmuz 1913 tarihli bir araştırmadır (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3501). 9. *Gelenbevi*. XVII. asrın ünlü riyâziye ve mantık âlimi İsmâil Gelenbevi'nin biyografisidir. Gelenbevi'nin torunu Hayrullah Efendi'den nakledilen yeni bilgiler esere orijinal bir değer kazandırmaktadır. İbnülemin 1 Aralık 1913'te son şeklini verdiği araştırmasında, Şeyhülislâm Hamîdîzâde Mustafa'nın kıskançlık beslediği Gelenbevi'yi çevirdiği entrikalarla İstanbul'dan nasıl uzaklaştırıp mahvına sebep olduğunu torunundan aldığı bilgilerin de yardımıyla anlatmaktadır. Onun ilmî şahsiyetiyle eserleri hakkında söz söylemeye kendini yetkili görmediğini belirten İbnülemin, Gelenbevi'nin hocaları Ayaklı Kütüphane (Mehmed Emin) ve Palabıyık'ın (Muğlalı Mehmed), ortada önceki üstatların eserleri mevcutken yeni yeni telifler meydana getirmenin gereksiz olduğu yolundaki tutumlarıyla ilgili tenkitleri, ulemâ sınıfının yüksek kademelerindeki kıskançlığın ilim tarihimizdeki olumsuz tesirleri hakkındaki görüş ve müşahedeleri ayrıca dikkat çekicidir. Altmış dört sayfalık eserin yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (İbnülemin, nr. 3561). 10. *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı ve Mukaddimesi* (İstanbul 1334). Hiç baskısı yapılmamış olan divanın nüsha farkları ile karşılaştırılmış metnini kazandırmasının yanı sıra, Şeyhülislâm Zekerîyyâzâde Yahyâ Efendi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında o zamana kadar yapılmış en geniş çalışma olan altmış beş sayfalık mukaddimesi ilgi ve takdirle karşılanmıştır. 1916'da tamamlanan karşılaştırmanın kaç nüsha üzerinden yapıldığının belirtilmemesi, buna esas olan nüshaların neler olduğunun gösterilmemesi bu yayının tenkide açık bir tarafıdır. Gördüğü yaygın takdire mukabil Ali Emîrî Efendi basında bir dizi yazıyla esere ve İbnülemin'in şahsına sert, çoğu yer-siz tenkitler yönelttiği gibi çevresindekilere de o yolda yazılar yazdırır. Genişleyen münakaşaya olumsuz bir iki yazıyla katılan Celâl Nûri, eserin müdafaasını yapan

Süleyman Nazif'in müdahalesi karşısında susmaya mecbur kalır. Konunun uyandırdığı geniş ilgili dolayısıyla Ahmed Refik'in de (Altınay) Yahyâ Efendi'nin şahsiyeti hakkında bir dizi yazıya başladığı görülmektedir. 11. *Hersekli Ârif Hikmet Bey Divanı ve Mukaddimesi* (İstanbul 1334). Bu neşir de İbnülemin'in diğer metin neşirlerinde olduğu gibi Hersekli hakkında etraflı bir monografi ile zenginleştirilmiştir. Bu mukaddime, evvelce kaleme aldığı *Kemâlî'l-Hikmet*'in değişik bir teriple birtakım ilâve ve çıkarmalar yapılmış yeni bir şeklidir. Eser, Ali Emîrî çevresi tarafından divan sahibinin şiirlerinden bir kısmının atlanmış olduğu, biyografide olumsuz yönleri söylenmek suretiyle Hersekli'nin hâtırasına saygısızlık gösterildiği gibi suçlamalara hedef olur. Hersekli Ârif Hikmet'in basılmasını İbnülemin'e vasiyet ettiği diğer eserlerini de içine alacak surette düşünülen külliyyatın birinci eseri olarak yayımlanan divandan sonrası gelmemiştir. 12. *Leskofçalı Galib Bey Divanı ve Mukaddimesi* (İstanbul 1335). Leskofçalı Galib'in, 1875 yılından bu yana basılmasına birkaç defa teşebbüs olunmuşsa da gerçekleştirilememiş bulunan divanın 1917'de tamamlanmış şairin biyografisiyle birlikte ilk defa yapılmış neşirdir. İbnülemin'in mukaddimedede yer alan bu monografisi (s. 13-47), Leskofçalı'nın üç beş satırdan ibaret hal tercümesini yazılı ve sözlü bütün kaynakları kullanarak ortaya koyduğundan bugüne kadar aşılamamış gibidir. 13. *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâlî* (İstanbul 1335). Evkaf müessesesini çeşitli yönlerden tetkik edip buna göre eserler hazırlamakla görevlendirilmiş encümenlerden "terâcim-i ahvâl" komisyonu başkanı olarak aynı komisyondan Hüseyin Hüsameddin (Yasar) ile birlikte kaleme almıştır. Nezâretin tarihçesine dair olan kısım (s. 4-37) Hüseyin Hüsameddin'e, hal tercümeleri kısmı ise (s. 39-251) İbnülemin'e aittir. İlk nâzır el-Hâc Yûsuf Efendi'den nâzır vekili Mûsâ Kâzım'a kadar gelen kırk sekiz evkaf nâzirinin hal tercümesini veren eser bu konuda ilk çalışması olmuştur. Kitap Nazif Öztürk tarafından yeni harflere çevrilmiş bulunmaktadır (*Vakıflar Dergisi*, XV [1982], s. 89-99; XVI [1982], s. 31-42; XVII [1983], s. 61-78; XVIII [1984], s. 43-59; XIX [1985], s. 61-89). 14. *Menâkıb-ı Hünerverân* (İstanbul 1926). Türk Tarih Encümeni Külliyyatı içinde yayımlanmak üzere hazırlanması ken-

disine havale edilmiş eserin tenkitli metniyle müellifi Mustafa Âlî'nin hayat ve eserlerine dair kaleme aldığı monografiden (s. 3-133) meydana gelir. Nüsha farkları hangileri olduğu belirtilen altı nüsha üzerinden gösterilmiş neşir bizde yapılan ilk ciddi edisyon kritik durumundadır. Yetmiş yedi sayfa tutan metne mukabil 131 sayfalık mukaddime kısmı Mustafa Âlî tetkiklerinde bir dönüm noktası teşkil eder. Bu mukaddime, günümüzdeki en yeni araştırmalara kadar onun hakkındaki bütün çalışmalara kaynak teşkil etmiştir. İbnülemin'in Osmanlı tarihi sahasındaki derin vukufunu ortaya koyan bu çalışmasını ilmî bir hadise gibi karşılayan Süleyman Nazif, Ali Canip (Yöntem) ve M. Fuad Köprülü, metninden de önemli buldukları mukaddimesi dolayısıyla İbnülemin'e teşekkür ve tebriklerini ifade ederler. 15. *Tuhfe-i Hattâtîn* (İstanbul 1928). Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin, bizde esas ağırlığı Osmanlı hattatları olmak üzere yazılmış teliflerin bu sahada en mufassal ve en mükemmeli olan eserinin Türk Tarih Encümeni adına, İstanbul kütüphanelerinde rastlanan hepsi de hatalı üç, bir de hususi eldeki nüsha üzerinden, Murad Molla nüshasını esas alarak İbnülemin büyük bir vukufu yaptığı düzeltmeler, sabırla yürüttüğü karşılaştırmalar sayesinde güvenilir ve sağlam metnini ortaya koyduğu gibi, Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin hayat ve eserlerine dair kazandırdığı zengin monografiyle değerini daha da arttırır. İbnülemin'in bu kitabı Türkiye'de eski harflerle basılmış son kitaptır. 16. *Türklerin, Arap Harflerini Tanzim ve İhya Etmek Suretilerine İlme ve Medeniyete Hizmetleri* (İstanbul 1932). Arap harfli yazının doğuşu ve gelişmesini, içinden çıkan yazı çeşitlerini, bunların Türkler'in elinde nasıl yüksek sanat seviyesine eriştiğini, hat sanatının çeşitli Türk ülkelerinde Türk hükümdarları tarafından nasıl himaye ve teşvik gördüğünü belirten umumi bir tablodan sonra sülûs, nesih, celi üstatlarından olmak üzere Şeyh Hamdullah, oğlu Mustafa Dede, Derviş Ali, Hâfız Osman, Ağakapılı İsmâil, Yedikuleli Seyyid Abdülhak, Şekerzâde Seyyid Mehmed, Eğrikapılı Mehmed Râsim, Mustafa Râkım Efendi dahil on ikisinin; ta'lik hattatlarından da Abdülbâki Ârif, Abdullah Vassâf, Veliyyüddin, Kâtibzâde Ahmed Refî' ve Mehmed Esad Yesârî efendiler dahil sekizinin üzerinde durduğu terki bî bir icmaldir. "Türk Tarihinin Ana Hatları" serisi

içinde hazırlanması kendisine havale edilmiş olan bu on dört sayfalık icmal, bu serinin "müsveddeler"i grubunun on ikinci eseri olarak basılmıştır. İbnülemin, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nde okunduğu zaman hat sanatı hakkında hiçbir bilgisi olmayan bazı kimselerin kusur belirten görüşleri kendisine resmî yazı ile bildirildiğinde itiraz sahiplerinin akıllarını başlarına getirecek bir cevap yazdığını kaydederek.

17. *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul 1930-1942). Fatîm tezkiresine zeyil olmakla beraber başlangıcı bazı hal tercümelerinde bu çerçeveyi geriye doğru aşarak 1800'lü yıllara ve daha da öncesine çıkan, son sınırı ise 1941'e kadar gelen bir zaman içindeki şair mevcudunu içine alır. Bugüne kadar benzeri toplu şair biyografileri arasında en hacimli çalışma olma özelliğini taşır. 2352 sayfa hacmindeki eser 566 şairin hal tercümesini bir araya getirmektedir. *Son Asır Türk Şairleri*, sanıldığı gibi sadece zeyli olduğu Fatîm tezkiresinin kaldığı 1855 yılından sonraki zamanın şairleriyle sınırlı kalmayarak Fatîm Efendi'nin ele aldığı devrede yaşadıkları halde kendilerinden haberdar olmadıkları, haklarında bilgi edinemedikleri ve bu yüzden tezkiresinde atladıkları ile oradaki hal tercümeleri zayıf ve çok yetersiz kalmış şairleri de içine almaktadır. İbnülemin, bundan da öteye arada *Hâtimetü'l-eş'âr*'ın, Râmiz ve Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi tezkirelerinin varlığı bilimsizsinin doğrudan doğruya zeyli olduğu Sâlim tezkiresinin zaman kadrosuna girip ondan bu yana da Fatîm Efendi'ye kadar olan zaman içinde gelmiş olmakla beraber her iki eserde mevcut olmayan başka şairlerin hal tercümelerini de araştırmış ve kitabına almıştır. Böylece doğum veya ölüm tarihleri 1800'lü yılların başına veya daha da önceye çıkan bir kısım şairlerin girmesiyle eserinin sınırı o zamandan 1941 yılına kadar bir buçuk asrı aşan bir devreye uzanmaktadır. Bu kadar açık bir gerçeğe rağmen *Son Asır Türk Şairleri*'ni Fatîm Efendi'nin kaldığı yerden, yani 1855'ten bu yana bir devamı gibi görme ve göstermenin ne derece yanlış ve tahkikten yoksun götürür bir bilgi olduğu anlaşılır. İbnülemin, *Hâtimetü'l-eş'âr*'daki bazı şairlerin hal tercümesini ele alırken yeni bilgiler ilâvesi ve birçok düzeltme ile bunları çok zenginleştirip geliştirmiştir. Basılı ve basılmamış kaynak ve vesikalardan gazete ve dergi yığınları arasında sürdürdüğü araştırma ve taramalar yanında, zamanlarına yeti-

şemediği şairler hakkında eski nesillerden hayatta kalmış olanlardan yaptığı tahkik ve soruşturmalar, bu yolda kurduğu anketi İstanbul'dan öteye uzak yurt köşelerine kadar götüren mektuplaşmalar, bazı şairlerin hal tercümesini doğrudan doğruya kendilerinden almak suretiyle kazanılmış ilk elden bilgiler sayesinde çatısını sağlam bir şekilde kurduğu eserini yönlendiren esas gaye, seçtiği zamanın sınırları içindeki şair kadrosunu mümkün olduğu kadar tam tesbit etmek, erişebildiği hal tercümeleriyle son bir buçuk asırlık çağın şairler kütüğünü ortaya koymak olmuştur. İbnülemin'in yorulmak bilmez gayreti varlıkları hiç bilinmeyen, sadece isimleri bilinip hüviyetleri meçhul kalmış yahut artık unutulmaya mahkûm birçok şairi ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı bahis konusu şairler arasında bir değer ayrımına, bir tasfiye ölçüsü benimsemeye gitmemiştir. Önsözünde belirttiği gibi zevkler ve ölçüler şahıstan şahısa değiştiğinden şairleri sanat dereceleri bakımından değerlendirmeye girmemiş, herhangi bir tasfiyeye de fazla lüzum görmemiştir. Bununla beraber eserine aldığı çağdaş şairlerden bazılarına kendisiyle olan münasebetlerine, onlardan gördüğü davranış ve riayet derecesine göre farklı yaklaşımlar gösterdiği de görmezlikten gelinemez. Hoşlanmadığı, kendisiyle arasında özel bir geçmiş olanları söz konusu ettiğinde sanatlarına, edebî hüviyetlerine dokunmaksızın olumsuz ve aksayan tarafları yakalamaya çalışan bir tenkit ve teşhir mekanizmasının harekete geçtiği görülür. Hoca Hayret ve Ali Emîrî Efendi'ye biraz da bu iş için uzunca tuttuğu sayfalar, babası İpekli Tâhir Efendi'den birlikte ders gördüğü çocukluk arkadaşı, şiir ve edebiyat âlemine beraberce girdiği, kendisinin ilk eserlerine manzum takrizler yazmış olan Mehmed Âkîf'e karşı araya girmiş bir soğukluğu gizlemeye lüzum görmeyen ve başkalarına ayırdığı sayfa sayısını ondan esirgemekten çekinmeyen tutumu, yerine göre eserine müdahale eden bazı hissi davranışları açığa çıkarmaya yeterli örneklerdir. Ancak kusur ve zaafırlara takılmaktan hoşlanan bu tenkitçi tavrı, biyografik gerçekleri saptırmak veya yok saymak yoluna da gitmez. Hal tercümelerinde onun yer yer araya giren hissi müdahaleleri ve ahlâkî yargıları, bilgi yönüne ve dürüstlüğüne zarar vermedikleri esere, müstesna tarihî bir görgü ve hüviyet sahibi müellifin orijinal şahsiyetinden hoşsa giden hususi bir renk katar. Haklarında çok şey yazılmış, hayat ve eserlerine dair ortada yeterli derecede bilgi bulunanlardan -bazı istisnalar dışında- uzun uzadıya bahsetmek yerine özlü bilgiler vermeyi ölçü olarak kabul eden İbnülemin, buna mukabil hal tercümeleri ve şahsiyetleri lâıykıyla bilinmeyenler için daha etraflı bilgiler getirmeye, vesikalar vermeye dikkat etmiştir. İbnülemin, XIX. asrın başlangıcından bu yana şiirimizin etrafında değişik formasyon ve kültürlerden, farklı zevk ve zihniyetlerden çeşitli nesil ve fertlerin teşkil ettiği edebî panoramayı görmeye hizmet edecek zengin malzemeyi vermek ve istifadeye açmakla edebiyat ve kültür tarihimiz yönünden mühim bir hizmet yerine getirmiş bulunmaktadır. Başka yerlerde görülüp elde edilemeyecek bilgiler taşıması onu vazgeçilmez, yerine bir başkası konulamaz orijinal ve temel bir kaynak olmak vasfına yükseltmiştir. Değeri ve ayrıcalıklı özellikleri hakkındaki bu tesbitler, eserin her türlü noksan ve hatadan uzak bulunduğu gibi bir mânaya gelmemelidir. Cumhuriyet'ten epey önce hazırlıklarına giriştiği devrede, başta kütüphanelerin durumu olmak üzere zamanının elverişsiz araştırma ve çalışma şartları, henüz hususi ellerde bulunup da resmî kuruluşlara intikal etmemiş olan koleksiyonlara ulaşamaması, meselâ şiirleriyle bilindiği halde hekimbaşı ve müverrih Hayrullah Efendi ile onun büyük babası Emin Şükûhî Efendi'de olduğu gibi kendilerine dair vesika ve kaynaklara erişemediği için haklarında yeterli bilgi toplayamadığı bazı şahsiyetleri atlamış olmak, kendilerine dair bilinenler pek kıstıtlı ve müphem bulunan bazı şairlerin hal tercümelerini yazarken onları birbirine karıştırmak, şiir ve metinlerin gerçek sahiplerine aidiyetlerini tayinde bazan zühûle düşmek gibi birtakım noksan ve yanlışlar mevcuttur (bunlardan şair müsikişinaslar ve bazı güftelerle ilgili yanlışlar için bk. Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, I, 140; II, 434, 795). Bu gibi noksanların, Mütareke'de konağının işgal altına girdiği sırada pek çok not ve vesikanın yok edilmiş olmasından ileri geldiğini de unutmamak gerekir. Çapı ve ehemmiyeti daha yayımlanmadan müsteşrikler tarafından da ifade edilen (Babinger, GOW, s. 358, 384; Babinger [Üçok], s. 390, 417) *Son Asır Türk Şairleri*, bir an önce çıkması beklenen bir eser olduğu halde ilk üç fasikülünün ba-

sılmasını sağlayan Türk Tarih Encümeni'nin ilgisi, araya giren üniversite reformu, dil ve tarih sahasında yeni kuruluşlara ve hedeflere yönelinmesi, o zamanın havası içinde Osmanlılık'la ilgili değerlerin hor görülmesi, dili ve muhteviyatı ile o âlem-den hava estiren muhafazakâr görünüşü bakımından iktidar çevrelerinin sıcak bakmayışı gibi tesirler neticesi basımının devamına sahip çıkacak resmî bir kuruluş bulamayışı yüzünden yayımı beş yıllık bir aradan sonra, milletvekili olarak Hakkı Tarık Us ve Hasan Âli Yücel'in şahsî gayretleri ve resmî çevredeki zihniyete karşı verdikleri mücadele sayesinde 1938'den itibaren basılma yolu yeniden açılarak tamamlanma imkânına kavuşur.

18. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul 1940-1953). Otuz yedi sadrazamın hal tercümesiyle birlikte son bir asırlık siyasî tarihimizin panoramasını da veren 2192 sayfalık bu büyük eser, vezîriâzamlar hakkındaki biyografi geleneğinin yolunu açan Osmanzâde Ahmed Tâib'in *Hadikatü'l-vüzerâ'sına* yapılmış zeyillerin sonuncusu ve arkası getirilmemiş olan Ahmed Rifat Efendi'nin *Verdû'l-hadâik*'ine zeyil olmak üzere hazırlanmıştır. *Son Asır Türk Şairleri*'nde görüldüğü gibi bu da zeyli olduğu eserin kaldığı yerden devamından ibaret değildir. İbnülemin, *Verdû'l-hadâik*'te sonuncu hal tercümesini teşkil eden Yûsuf Kâmil Paşa'dan sonra gelen sadrazamlarla işe başlamak yerine geriye dönüşle Mehmed Emin Âlî, Damad Mehmed Ali, Mustafa Nâilî, Mehmed Rüşdî, Fuad ve Yûsuf Kâmil paşaların hal tercümelerini de kitabının kadrosuna dahil edip *Verdû'l-hadâik*'te çok basit ve sathî kalan biyografileriyle mukayese bile edilemeyecek şekilde yeniden işledikten sonra diğer sadrazamlara geçmiştir. Eserde, Koca Hüsrev Paşa'dan Mustafa Reşid ve İbrâhim Sârim Paşa'ya kadar Tanzimat devrinin ilk beş sadrazamı dışarıda bırakılıp 1855'teki ikinci sadâreti itibarıyla Mehmed Emin Âlî Paşa'dan başlayarak gelen sadrazamlar silsilesi takip edilmiştir. Onun hal tercümesinde 1852'deki sadâretine de temas edildiğinden eser, 1852'den sadâret makamının Bâbüâlî ile birlikte 4 Kasım 1922'de ilgasına kadar olan zaman dilimi içinde bir sadrazamlar tarihi olmuş bulunmaktadır. İbnülemin, Âlî Paşa dışında eserde hal tercümelerini sadârete son geliş tarihine göre değil ilk geliş esas alan bir sıralama takip eder. Bundan dolayı eser, son sadrazam Ahmed Tefvik Paşa olduğu halde ondan iki

önceki sadrazam Sâlih Paşa ile sona ermiş görünür. İbnülemin *Son Sadrazamlar*'ın telifine 1913 yılının son ayında başlamış, Sâlih Paşa'nın Mart-Nisan 1920 tarihleri arasında rastlayan sadâreti sırasında tamamlamıştır. Basılmak için uzun süre bir imkân bekledikten sonra zamanın Maarif vekili Hasan Âli Yücel'in teşebbüs ve gayretleri neticesinde basılması karar altına alındığında hazır olan ilk şeklini, bizzat ifade ettiği gibi "yeniden yazılmışçasına" elden geçirerek basılmamış haliyle 681 sayfa tutmakta olan eseri 2100 küsur sayfaya çıkarmıştır. Cumhuriyet devrinde resmî mercilerce basılan öbür eserlerinde olduğu gibi aslında taşıdığı *Kemâlû's-sudûr* ismi zamanın zihniyetine yabancı gelmesi dolayısıyla şimdikine çevrilir. Otuz üç yıl boyunca hep sadârete bağlı kalemlerde, bu arada uzun bir süre Bâbiâli'nin en merkezî noktası Sadâret Mektûbî Kalemi'nde yaşadığı bürokrasi tecrübesi İbnülemin'e bu büyük çaplı sadrazamlar tarihinin malzemesini, gözlem ve dikkatlerinden bir şey kaçırmayan keskin tecessüsünün eşliğinde kendisine en tabii yoldan kazandırmış bulunuyordu. Hele II. Meşrutîyet'ten sonra Yıldız Sarayı evrakının tetkik ve tasnif işinin kendisine emanet edilmesi, ona bu zengin ve bâkir arşiv hazinesinin bütün imkânlarını sunar. II. Abdülhamid'in tahata çıkışından bu yana sadâret makamı ile saray arasındaki yazışma ve işlemlerle ilgili evrakın hepsinin Yıldız'da saklı tutulmuş olmasından dolayı, konusunun gerektirdiği malzemeyi ayağına getiren 800 sandık tutan vesikayı "avucunun içi gibi" tanıma fırsatını vermiştir. Yıldız evrakı arasında tarihî ehemmiyetini kuvvetli bir sezikle hemen farkettiği vesikaları büyük bir sabır ve şevkle istinsah edip bir kenara koyan İbnülemin eserinin muhtaç olduğu arşivi de böylece kurmuş bulunuyordu. Bâbiâli kalemlerindeki yaşlılardan zamanlarına yetişemediği sadrazamların, nâzırların menkıbelerini dinleyen, doymak bilmeyen bir tecessüsle o sırada cereyan edenler kadar geçmişte olup bitenler hakkında da bilgi edinmeye çalışsan, duyduklarını hemen kayda geçiren, dedikodu ocağı dediği Sadâret Mektûbî Kalemi'nde yıllar boyu Bâbiâli ve ricâl dedikoduları ile kulağı dolan İbnülemin'in eserine sadece arşivden değil dinlediği, kendilerine sual sorduğu o insanlardan zamanla kimse kalmadığı için, kendisinden sonra gelenlerin artık hiçbir suretle erişme imkânını bulamayacakları yığınla bilgi, tanıklık ve gözlem gelir. Bunun ya-

nında bir o kadar da baba ocağında başlayıp ricâl konaklarında çok erken yaştan meclislerine girdiği tarihî şahsiyetlerden duyulmuş, tecessüsünün sondajı ile kazanılmış bilgiler eserinin bir başka sözlü kaynağını teşkil eder. Kendisi gibi genç yaşta Bâbiâli'nin mühim mevkilerinde vazife almış, Sadrazam Yûsuf Kâmil Paşa'nın yanında yirmi yedi yıl boyunca pek çok tarihî hadiseye şahit olmuş, devrin önde gelen ricâlinin çoğu ile münasebet ve dostluğu olan babası da eserde daima bir referans olarak yer alır. Bundan başka kütüphanelere, arşivlere intikal etmemiş, eski aile ve şahıslarla ilgili birtakım bâkir vesikalar görmek imkânına kavuşmuş, Abdülaziz'in Mâbeyin başkâtibi Âtîf Bey'in *Hâtırat*'ı, Mehmed Süreyyâ'nın bizzat yaşadığı son devirler hakkındaki *Târîh-i Mahmûd*'u, Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*'inin müsvedde halindeki orijinal şekli gibi el değmemiş eserlerden, yandıkları veya kayboldukları için başkalarının bir daha erişilmesi mümkün olmayan kaynaklardan da istifade edebilmiştir. İbnülemin, eserinde bildiklerini ve duyduklarını sadece aktaran bir kimse durumunda olmayıp kaynaklarını, çeşitli eserlerdeki rivayetleri sıkı bir tenkitten geçiren, mevcut bilgileri gerekli kontrol ve muhâkemeye tâbi tutan titiz bir tarihçi hüviyeti gösterir. *Son Sadrazamlar*, İbnülemin'in biyografliği yanında siyasî tarihçiliğini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu sorumluluğu çok iyi idrak ettiğinden yeri geldikçe, müverrihin hadiseler ve onların içinde yer alan insanlar karşısında davranışının ne olması gerektiği meselesine sık sık dönerek tarihçiliğin etik problemine dikkat çekmeye çalışır. Bu hüviyetini çok belirgin bir şekilde ortaya koyan eserinin arkasında, yıllar önce tarihçiliğin bu meselelerini işlediği *Kemâlû'l-kiyâse fî keşî's-siyâse*'nin müellifi olarak varlığı bir kere daha hissedilir. İbnülemin, tarihçinin daima gerçeği gözetmeye ve hislerine kapılmamaya gerek üstlendiği vazife gerekse vicdan gereği mecbur olduğunu vurgulayarak aksine hareketin tarihe ihanet etmek olacağını belirtmektedir. "Bildiklerini ve duyduklarını gerçeğe uygun olmayan bir şekilde nakletmek tarihin hukukuna tecavüz etmek demektir. Doğruluğu doğrulanmamış bilginin tarih sayfalarında yeri yoktur" diyerek tavrını açıkça ortaya koyan İbnülemin'in bunları, kendisinin taraf tutmak isnatlarına uğradığı Said Paşa konusuyla ilgili olarak söylemesi önemlidir. İbnülemin'in eserini, sadrazamların

her birini icraatları bakımından yargılayan, içinde yer aldıkları olaylar ile birlikte onları sorgulayan tahlilci bir zihniyet yönleridir. O, bu tutumu ile sığ ve tek taraflı yönlendirme ve değerlendirmelerle okuyucunun zihnini lehte veya aleyhte bir istikamette çelmeye itibar etmeyen, en yakını olduğu şahsiyetlerin dahi icraat ve karakterlerini gerçek mahiyetleriyle değerlendirmekten kaçınmayan, bazı çevrelerin gözü kapalı bir şekilde yüceltmeye veya alçaltmaya çalıştığı şahsiyetleri sorgulama ve tahlilden geçirirken tok sözlü bir yargıç davranışı içindedir. Bunun en tatmin edici örneklerinden birini baba dostu ve kendisini çocukluğundan beri tanıyan, son sadâretlerinde evinde beraber çalıştıkları, mutemedi, sırdaşı gibi muamele gördüğü Küçük Said Paşa'ya ayırdığı 275 sayfa hacmindeki bahis verir. İbnülemin, o kadar yakını olduğu Said Paşa hakkında ne söylemek gerektiyse, lehte ve aleyhte, olumlu ve olumsuz ne tarafı varsa hepsini gizlemeden açıkça söylemiştir. Hiçbir lutfunu görmeden ailece türlü sıkıntılara mâruz kalarak saltanat devrini yaşadığı II. Abdülhamid'in icraat ve şahsiyetine ayırdığı özel bölümde kimilerince hep yerilmiş, kimilerince de göklere çıkarılmış hükümdar hakkındaki icmalî kadar, onu hata ve savabı ile en objektif surette mîzana vuran yazı ve eser bulmak kolay değildir. Eserin ilk fasikülünün basımı sırasında, rakip bir kitapla önünü kesmek, ona nisbetle öncelik kazanmak gayretiyle Mehmet Zeki Pakalın tarafından *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* adıyla İbnülemin'e ve eserine yer yer sataşan, yığma bilgilerle dolu şişkin bir yayın ortaya konulursa da, *Son Sadrazamlar*'ın Said Paşa bahsini ihtiva eden fasiküllerinin çıkmasından sonra devam edemeyerek son bulmuştur.

19. *Son Hattatlar* (İstanbul 1955). Osmanlı hattatları hakkında en zengin biyografi kaynağı olan *Tuhfe-i Hattâtîn*'in sonrası getirilmediği için, onun telif tarihi 1760'tan 1953'e kadar olan süre içinde gelmiş geçmiş hattatların hal tercümelerini tesbit maksadıyla onun zeyli olarak yazılmış eserde on biri kadın 329 hattatın, şöhret sahibi oldukları yazı şubesine göre sınıflandırılmış hal tercümeleriyle yazılarından seçilmiş örnekler yer almaktadır. Bunlar arasında esas şöhretleri başka sahalarda olduğu halde edebiyatçı, müşikişinas, devlet adamı, hükümdar, hattâ tulumbacı gibi şahsiyetlerin hat sanatıyla meşgul olmaları dolayısıyla eserde beklenmedik bilgiler getiren hal tercü-

melerine de rastlanır. Gençliğinden beri büyük fedâkarlıklar pahasına, en eskilerden kendi zamanındakilere kadar topladıkları ile bir hat eserleri müzesi haline getirdiği konağındaki zengin koleksiyonunun levhalarını, murakka'larını fotoğraf ve klişeleriyle cömertçe kitabına aktarması ona ayrı bir değer katmıştır. Yaşlılık çağının verimlerinden olan eser, Türk hat sanatının iki yüzyıla yakın son tarihi içinde bulunduğu merhaleleri, devam ettirdiği, yaşattığı gelenekleri görmek, bunda emeği geçen sanatkar kalemleri tanıyabilmek için müstesna bir kaynak teşkil etmektedir.

20. Hoş Sadâ. Son Asır Türk Musikişinasları (İstanbul 1958). Elli yıl boyunca konağında ihya ettiği müsiği geceleriyle klasik Türk müsikisini içinden ve en üst seviyesinde yaşayan İbnülemin, hayatına mâna veren bu sanatın yetiştirdiği seçkin simaların da biyografilerini araştırmayı kendine mesele edinerek kaynaktan yoksun, mevcut olanlarına bile artık erişilemez olmuş bu işi de üstlenmişti. Şeyhülislâm Ebûüşakzâde Esad Efendi'nin, arkası getirilmemiş olan müsiğişinaslar tezkiresi *Atrabü'l-âsâr*'ın bıraktığı 1200 (1785) yılından bu yana gelmiş müsiğişinasların hal tercümelerini araştırıp bir araya getirmeye çoktan koyulmuşken 1942'de basılmamış eserleri arasında gösterdiği, 1937'de mukaddimesini dahi kaleme aldığı eserinin tamamlanması, araya giren *Son Sadriazamlar*'ın baskısının 1953'e kadar sürmesi, onun ardından baskısı 1955'te bitebilen *Son Hatatlar* ile uğraşması, bir yandan çok ilerlemiş yaşının getirdiği rahatsızlıklara rastlaması dolayısıyla gecikmişti. Hasan Âli Yücel'in teşviklerinden de kuvvet alarak son bir gayretle üstüne düştüğü eserinin ancak baştan 128 sayfalık kısmı dizilip tashihleri de elinden geçmişken vefatıyla iş ortada kalınca tamamlanması, köşede bucaktaki dağınık notlarına ve vesikalara bakılmak, başka kaynaklardan bilgiler katarak yeni hal tercümeleri ilâve edilmek suretiyle şair Yenişehirli Avni Bey'in torunu Mevlâvî Avni Aktuğ tarafından derlenip toparlanarak mümkün olmuştur. Başlangıçta, "Bestekârlar", "Sâzendeler", "Hânendeler", "Müsiği ve Müsiğişinaslarla İlgili Fıkralar" bölümlerine ayrılmak üzere geniş çerçeveli bir plana göre tasarlanmış olan eserde, Seyyid Abdi ile Tanbûrî Cemil Bey arasındaki kırk müsiğişinasın hal tercümesi doğrudan doğruya İbnülemin'in kaleminden çıkmış, diğer Cemil'lerden Ziyâ Bestenigâr'a ka-

dar olanlar ise Avni Aktuğ tarafından düzenlenmiş bulunmaktadır. *Hoş Sadâ*, yaşının seksen beşi geçmekte olduğu bir çağda İbnülemin'in Türk kültürüne sunduğu son eser oldu. Onun müsiği ve Türk müsikisi hakkında görüşlerini ifade ettiği önsözü de başlı başına bir değer taşıyor. Diğer eserlerinde olduğu gibi eski müsimizin geçmişte kalan dünyasından birçok şahsî hâtıra da *Hoş Sadâ*'yı örgüldirmektedir (İbnülemin'in basılmamış olup da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne intikal etmemiş diğer bazı eserleri için bk. *Son Asır Türk Şairleri*, 2233-2234).

F) Tarihi Şahsiyeti. İlmi ve eserleriyle büyük bir çalışmanın sahibi olmaktan başka İbnülemin'in tarihi hüviyeti bakımından belirtilmesi gereken birçok yönü daha bulunmaktadır. Onun başkalarına benzemez müstesna portresi bunların hatırlanması ile çok daha belirginleşecektir. Konağındaki müsiği meclisleri, en nâdide ve müellif hattı tek nüsha yazmalar saklayan kütüphanesi, geçmiş asırlar Türk güzel sanatlarından bir tarih barındıran müzelik koleksiyon ve eşyaları, giyiminde ve muâşeretinde güne teslim olmamış Tanzimat efendisini, bütün bir mâzi görgü ve terbiyesini devam ettiren güngörmüş bir Bâbîâlî emektarını temsil eden, her şeyin değiştiği, kökünden kopup uzaklaştığı bir çağ içinde kendi başına bir dünya olarak kalmış bir şahsiyettir. Çocukluğunda içine girdiği büyüklerin meclislerinden kazanılmış bir gelenekle konağında elli yılı aşkın bir süre devam ettirdiği meclislerinde tarihe intikal etmekte olan bir kültürün, edebiyattan tasavvufa, hattan müsiğiye, siyasî geçmişimize mal olmuş sima ve vak'alara kadar her türlü bahsin konuşulduğu son sohbetlere, klasik Türk müsikisinin ayakta kalışına yüksek seviyede bir barınak olarak hizmet eden, unutulmaz fasillara şahit olan konağında, ilim ve sanat çevresinden seçkin simaların her hafta uzun geceler etrafında bulunduğu son ocak olmuş bir İbnülemin Türk kültür tarihinde yerini almış bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

(Maddede, kendi kaleminden çıkmış hal tercümesi dahil hakkındaki yazıların hiçbirinde bulunmayan bilgiler, devrin basınından ve özellikle onun basılmamış eserleri ve müsveddelerinden elde edilmiştir. Çeşitli ansiklopedilerde onunla ilgili maddeler, "Kendime Dair" başlıklı hal tercümesinin özet olarak birer tekrarı olarak ileri geçemedikleri, bilgi veya görüş olarak mevcuda hiçbir şey katamadıkları için burada ayrıca gösterilmemiştir. Hakkında, şimdiye kadar Hüseyin Vassâf'ın 1926'da kalan eseri dışında ciddi bir çalış-

ma yapılmamış olan İbnülemin'e dair azımsanmayacak sayıda makale ve yazı varsa da bunlardan tercihen onu yakından tanımış, kendisiyle görüşebilmiş olanlarınkiler kısmen bibliyografyaya alınmıştır).

Mir'at-ı Sicill-i Me'mûrin-i Osmâniyye, İstanbul [1909], nr. 5, s. 22-23; BA, Dahiliye Nezâreti, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 172, s. 63; İbnülemin, 20 Nisan 1910 (7 Nisan 1326) tarihinde tanzim ettiği ve yukarıki sicile esas olan hal tercümesi, *Hoş Sadâ*, s. XVI-XVII; a.mlf., Hüseyin Vassâf'a verdiği 17 Temmuz 1924 (14 Zilhicce 1342) tarihli hal tercümesi, *Kemâlû'l-Kemâl*, s. 4-13; a.mlf., "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şairleri*, 1942, XII, 2201-2242; Hüseyin Vassâf, *Kemâlû'l-Kemâl*, İbnülemin Kitapları, nr. 3314; a.mlf., *Sefîne*, II, 214-220; Hikmet Feridun Es, *Bugün de Diyorlar ki*, İstanbul 1932, s. 52-58; İbrahim Alâeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1934, II, 763; a.mlf., *Türk Meşhurları*, s. 187; Naci Sadullah, "İbnülemin Mahmut Kemal Bey Neler Anlatıyor", *Yedigün*, IV/86, İstanbul 31 Birinciteşrin 1934, s. 7-9; Niyazi A. Okan, "İbn-il-Emin Mahmut Kemal'in Kütüphanesinde", *Kitap ve Kitapçılık*, nr. 3, İstanbul 1 Şubat 1936, s. 5-8, 11; M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul 1938, s. 193-200; a.mlf., "Edebiyatçılarımızı Tanıyalım: İbnülemin Mahmut Kemal İnal", *Yedigün*, XV/381, 25 Haziran 1940, s. 13; Selahaddin Güngör, "İbnülemin Mahmut Kemal", *Yeni Mecmua*, II/39, İstanbul, 26 İkincikânun 1940, s. 3-4, 18; Hakkı Süha Gezgin, "Portreler: İbnülemin Mahmut Kemal", a.e., V/82, 22 İkinciteşrin 1940, s. 5; Ahmet Hamdi Tanpınar, "Büyük Bir Muasır: İbnülemin Mahmut Kemal", *Tasvir-i Ef-kâr*, İstanbul 3 Mayıs 1941 (nr. 4699); a.mlf., "İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair", *Hoş Sadâ* içinde, s. XLVI-LV (bu iki yazı, getirdiği farklı görüş ve tesbitlerle İbnülemin hakkında şimdiye kadar yazılanların en orijinalidir. Birincisi, onu en has çizgilerinde yakalayan mükemmel bir mânevî portresini çizerken ölümünden sonraki ikincisi, aynı sıcak sevgiyi taşımakla beraber ilkindekine sivri köşeler katmaya yönelik ve yer yer birtakım fantezilere kaçan bir negatifi gibidir); Hakkı Tarık Us, *Elli Yıl*, İstanbul [1943], s. 22, 59-60; Kemal Ünal Akpınar, "Büyük Bilgin İbn-ül-Emin Mahmut Kemal İnal ve Kütüphanesi", *Yeni Tarih Dünyası*, I/5, İstanbul 18 Kasım 1953, s. 194-195; Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", *Hoş Sadâ*, s. XI-XXXIV; Kâzım İsmail Gürkan, "Üstad İbnülemin'e Dair", a.e., s. XXXV-XLV; Muzaffer Esat Güçhan, "Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal", a.e., s. LVI-LIX; Yusuf Ziya Ortaç, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Portreler*, İstanbul 1963, s. 183-188; Selahaddin İçli, "İbnülemin Mahmut Kemal", *Musiki ve Nota*, nr. 7, İstanbul Mayıs 1970, s. 12; Fahir İz, "İnal, İbn al-Amin Mahmud Kemâl", *ET* (İng.), 1971, III, 1199-1200; "İnal, İbnülemin Mahmut Kemal", *TA*, 1972, XX, 118-119; Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 175-183; Alâeddin Yavaşca, "Evlerdeki Musiki Toplantıları", *Kök*, nr. 4, İstanbul Mayıs 1981, s. 10; a.mlf., "İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in Geceleri", a.e., nr. 5 (1981), s. 12; Taha Toros, *Mâzi Cenneti*, İstanbul 1992, s. 31-48; a.mlf., *Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre*, İstanbul 1998, s. 87-116 (bazi ehemmiyetsiz ufak farklarla ilkinin tekrarıdır).

